

MASSACOMMUNICATIE

Wetenschappelijk Kwartaaltijdschrift
voor Communicatie en Informatie

Jaargang 15

Nummer 2, 1987

HANS BEENTJES &
TOM VAN DER VOORT

*De invloed van het televisiekijken
op het lezen van de jeugd.*

HARRY VAN DEN BERG &
GEES VAN DER VEER

Achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires.

PUK VAN MEECEREN &
CEES VAN WOERKUM

*Waar woorden tekort schieten. *cc**

FRANS CRONE

Het einde van een periode.

ANDRÉ VAN GAGELDONK,
FRANS LEEUW &
PIETER DEKKER

*Analyse van voorlichtingsveronderstellingen:
methodische aspecten en resultaten
uit een gevalsstudie.*

MASSACOMMUNICATIE

uitgegeven door de
STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van

PROF. DR. J.J. VAN CUILENBURG

MR. G.A.I. SCHUIJT

PROF. DR. W.F. VAN RAAIJ

PROF. DR. J.G. STAPPERS

DR. J. WIETEN

DR. C.M.J. VAN WOERKUM

Vrije universiteit Amsterdam

Directeur 'Groene Amsterdammer'

Erasmus Universiteit Rotterdam

Katholieke Universiteit Nijmegen

Universiteit Amsterdam

Landbouw Universiteit Wageningen

Raad van Advies

prof. dr. J.C. Arnbak, *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. J.Th.M. Bank, *Erasmus Universiteit Rotterdam* – prof. dr. E. de Bens, *Rijksuniversiteit Gent*, – drs. J. Bierhof, *School voor de Journalistiek, Utrecht* – dr. H. de Bock, *Interview, Amsterdam* – prof. dr. L. Boone, *Katholieke Universiteit Leuven* – mr. H.J.M. Boukema, *Advocatenkantoor Geerling, Amsterdam* – prof. dr. ir. J.L. Bordewijk, *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. G. Fauconnier, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. C.J. Hamelink, *Universiteit Amsterdam* – drs. P.M. Hendriksen, *Nederlandse Omroep Stichting (NOS), Hilversum* – prof. dr. G.J. Kok, *Rijks Universiteit Limburg, Maastricht* – prof. dr. K. Renckstorf, *Katholieke Universiteit Nijmegen* – drs. A.A.M. Rennen, *Academie voor de Journalistiek, Tilburg* – prof. dr. N. Röling, *Landbouw Universiteit Wageningen* – dr. O. Scholten, *Vrije Universiteit Amsterdam* – drs. J. Servaes, *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. G.M. van Veldhoven, *Katholieke Universiteit Brabant* – dr. T.H.A. van der Voort, *Rijks Universiteit Leiden* – dr. A.A. Wentink, *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. O. Wiegman, *Technische Universiteit Twente*.

Redactiesecretaris

Jeroen L.J. Janssen

Postbus 258, 6500 AG Nijmegen,

Telefoon: 080-51 57 23/51 23 72

Inhoud, nummer 2, 1987

Artikelen

HANS BEENTJES & TOM VAN DER VOORT

De invloed van het televisiekijken op de jeugd, PAGINA 107

HARRY VAN DEN BERG & CEES VAN DER VEER

Achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires, PAGINA 135

Onderzoek in 't kort

PUK VAN MEEGEREN & CEES VAN WOERKUM

Waar woorden tekort schieten, over het belang en de functies van grafische vormgeving, PAGINA 156

FRANS CRONE

Het einde van een periode, de internationale nieuwsfotomarkt in beweging, PAGINA 166

Methoden van Onderzoek

ANDRÉ VAN GAGELDONK, FRANS LEEUW & PETER DEKKER

Analyse van voorlichtingsveronderstellingen: methodische aspecten en resultaten uit een gevalstudie, PAGINA 175

Boekbesprekingen

J. Bardoel & J. Bierhof, *Media in Nederland & Informatie in Nederland*, (NICK JANKOWSKI) – W.J. van Noort, L.W. Huberts & L. Rademaker, *Protest en pressie*, (DANY JACOBS) – J.H.J. van den Heuvel et. al., *Een vrij zinnige verhouding*, (JAN WIETEN) – K.B. Jensen, *Making sense of the news*, (NICK JANKOWSKI). PAGINA 192

Mededelingen

Sommatie 88, PAGINA 199

HANS BEENTJES & TOM VAN DER VOORT

De invloed van televisiekijken op het lezen van de jeugd

De vrees bestaat dat de jeugd door de opmars van de beeldcultuur van de gedrukte media vervreemd raakt. Onder invloed van de televisie zouden kinderen minder gaan lezen, een voorkeur voor kwalitatief mindere lectuur ontwikkelen, en slechter gaan lezen, d.w.z. aan leesvaardigheid inboeten. In dit overzichtsartikel wordt nagegaan wat op basis van het beschikbare wetenschappelijke onderzoek over deze vermoedens kan worden gezegd.

Er zijn geen aanwijzingen dat de jeugd van tegenwoordig minder vaardigheid in het lezen heeft dan vroegere generaties, maar de oudere jeugd is de laatste tien jaar wel aanzienlijk minder gaan lezen. Of de komst van de televisie hiervan een oorzaak is, kan op basis van de voorhanden onderzoeksevidentie niet worden gezegd, maar het onderzoek laat die mogelijkheid wel open. Er is nauwelijks onderzoek verricht naar de vraag of de jeugd onder invloed van de televisie een voorkeur voor gemakkelijk toegankelijke lectuur (stripboeken en sterk geïllustreerde boeken) ontwikkelt, maar er zijn wel aanwijzingen dat de oudere jeugd feitelijk vaker boeken leest die weinig inspanning en tijd kosten.

Blijkens Amerikaans onderzoek kan véél televisiekijken de leesvaardigheid nadelig beïnvloeden, met name bij groepen kinderen die traditioneel gewoon zijn veel te lezen (meisjes, kinderen met een hoog IQ en uit hogere sociale milieus). Vermoedelijk geldt dit niet voor Nederlandse kinderen, omdat kinderen die bij ons veel kijken door het lezen van ondertitels het lezen dagelijks oefenen.

Over onze leescultuur zijn de laatste tijd veel zorgelijke geluiden te vernehmen. Op congressen en symposia, in dag- en weekbladen en wetenschappelijke publicaties wordt de vrees geuit, dat onze leescultuur door de kijkcultuur wordt verdrongen. Een groeiend deel van de bevolking zou alleen nog maar via het beeldscherm informatie tot zich nemen, en het lezen van boek, tijdschrift of krant voor gezien houden. De oprukkende beeldcultuur wordt behalve voor een vermindering van de leesbereidheid ook voor een afname van de leesvaardigheid verantwoordelijk gesteld. Een gestaag groeiende bevolkingsgroep zou niet langer in staat zijn een tekst met enig begrip te lezen, een groepering die wel als de *nieuwe analfabeten* (Hendrikse, 1986) wordt aangeduid.

De gedachte dat er steeds minder en slechter gelezen wordt, vindt vooral in uitgeverskrings weerklank. Op internationale boekenmarkten is de neergang van de leescultuur een veelbesproken thema, en meestal wordt de televisie als één der grootste boosdoeners aangewezen. De verontrusting onder de uitgevers hangt nauw samen met de zorgelijke bedrijfsresultaten. Reeds sinds 1970 lopen de verkoopcijfers voor boeken ernstig terug. De

grootste klap viel in de periode 1970-1975 (Van Ours, 1982), maar ook thans vertoont het aantal verkochte boeken nog een lichte daling (SCP, 1986).

Opgeschrikt door dalende afzetcijfers wordt meer recent ook vanuit de tijdschriftenbranche met de beschuldigende vinger naar de televisie gewezen. Na een ware bloeiperiode in de zeventiger jaren (Van Ours, 1982) zijn de oplagen lichtjes gedaald. Vooral de opiniëpers heeft het moeilijk: in vier jaar tijds zijn de oplagen met bijna een kwart afgenomen (Mak, 1986). Nu sinds kort ook de oplagen van met name de regionale dagbladen lichtjes teruglopen, zijn ook uit de hoek van de dagbladpers bezorgde geluiden over onze leescultuur te vernemen (Meuleman, 1986).

In publicaties waarin gesteld wordt dat Nederland van een "leesvolk" in een "kijkvolk" dreigt te veranderen, laat de empirische onderbouwing van het gestelde doorgaans veel te wensen over. Dit bezwaar is ook verbonden aan een tweetal geruchtmakende boeken van de Amerikaanse hoogleraar in de massacommunicatie Neil Postman (1982, 1986), die beide kort na verschijning in een Nederlandse vertaling zijn uitgebracht. Postmans schets van de verwoestende werking die de televisiecultuur op de woordcultuur heeft, is weliswaar eloquent, maar de beweringen worden in het gunstigste geval anekdotisch gestaafd (Van der Voort, 1986a, 1987).

In dit artikel vormen we ons een beeld van wat op basis van het beschikbare wetenschappelijke onderzoek over de invloed van de televisie op het leesgedrag kan worden gezegd, waarbij we ons beperken tot de invloed die televisiekijken op het lezen van de jeugd uitoefent. Het artikel geeft een uitwerking aan een inleiding die we vorig jaar op een VSOM-studiebijeenkomst over het thema "Kweekt de televisie analfabeten?" hielden, en die ondertussen in een iets gewijzigde vorm is gepubliceerd (Van der Voort & Beentjes, 1987). Bij die gelegenheid lieten we ons nog tamelijk optimistisch over het lezen van de jeugd uit. Van dat optimisme is in de huidige bijdrage echter weinig terug te vinden. Inmiddels zijn we namelijk bekend met de jongste cijfers uit het om de vijf jaar gehouden tijdsbestedingsonderzoek (SCP, 1986). Zoals we zullen zien, suggereren die cijfers een drastische teruggang van de tijd die de oudere jeugd aan de gedrukte media besteedt.

Drie veronderstellingen, die men zowel in de populaire (Winn, 1985) als de wetenschappelijke literatuur (Singer & Singer, 1983) vaak aantreft, passeren de revue. We gaan achtereenvolgens na of er empirische gronden zijn om aan te nemen, dat de jeugd onder invloed van de televisie

- a) *minder* gaat lezen
- b) een andere *leesvoorkeur* gaat ontwikkelen
- c) *slechter*, dat wil zeggen minder vaardig gaat lezen.

lezen daarentegen een ondergeschikte activiteit.

Vergeleken met de twee tot drie uur die de Amerikaanse jeugd voor het scherm pleegt door te brengen (Murray & Kippax, 1981), kijkt onze jeugd betrekkelijk weinig. Het is daarom zeer wel mogelijk, dat de Nederlandse jeugd in de toekomst (nog) meer televisie gaat kijken. Voor een kijktijduitbreiding bestaat de meeste ruimte bij lagere school-kinderen, die over betrekkelijk veel vrije tijd kunnen beschikken. Op weekbasis bedraagt het vrijetijdsbudget van de lagere school-jeugd ongeveer 52 uur, terwijl de oudere jeugd slechts 42 uur vrij kan invullen.

Gelet op de variëteit aan activiteiten waaraan de vrije tijd wordt besteed, behoeft een eventuele kijktijduitbreiding niet per se ten koste van het lezen te gaan. Als onze lagere school-jeugd naar Amerikaans voorbeeld een uur per dag aan haar kijktijd zou toevoegen, kan dit bij een gelijkblijvend vrijetijdsbudget zeer wel worden opgevangen door het spelen of de sociale contacten met een uur terug te brengen. Daarnaast kan men tijd winnen door het televisiekijken met andere activiteiten te combineren (bijvoorbeeld onder het eten kijken) of door het vrijetijdsbudget wat uit te breiden (later naar bed gaan bijvoorbeeld).

Verdringt de TV het lezen?

Een stimulans

De eerste vraag was of de jeugd onder de invloed van de televisie minder gaat lezen. Volgens sommigen behoeven we hiervoor niet te vrezen, en zou de televisie juist een stimulans aan het lezen geven. Dit wordt onder meer geadstrueerd door te wijzen op de tekst die de jeugd door het ruime aanbod van ondertitelde films op de Nederlandse televisie tot zich neemt. Op zichzelf is dit een valide argument, en we hebben wel eens ruwweg geschat dat men bij het zien van twee films per dag al gauw op weekbasis het equivalent van een heel boek heeft gelezen (Van der Voort & Beentjes, 1987). Een dergelijk argument stelt degenen die zich over onze leescultuur zorgen maken echter terecht niet gerust. De zorg is immers dat de jeugd onder invloed van de televisie een verminderd gebruik van de producten van de gedrukte media gaat maken.

Mogelijk stimuleert de televisie het lezen nog in een ander opzicht. De uitzending van televisieseries waarvan een boekversie bestaat, kan het lenen of kopen van het betreffende boek bevorderen. Eenzelfde heilzame werking kan uitgaan van programma's die het publiek op nieuwe uitgaven attenderen of waarin boeken rechtstreeks worden aangeprezen. Zoals we nog zullen zien, lijdt het geen twijfel dat de televisie langs deze wegen het lezen van *specifieke titels* kan bevorderen. Een onbeantwoorde, want niet-onderzochte vraag is echter of hierdoor ook méér gelezen wordt. Denkbaar is name-

lijk, dat de "leeswinst" geboekt doordat boeken die op de televisie zijn geweest vaker worden gelezen, door het minder lezen van andere titels weer ongedaan wordt gemaakt.

Verklaringshypothesen

Zelfs al zou de televisie door bepaalde titels onder de aandacht te brengen het lezen inderdaad bevorderen, dan laat dit onverlet dat de televisie tegelijkertijd langs andere wegen het lezen weer kan afremmen. Voor een remmende werking van de televisie op het lezen zijn vele verklaringen in omloop, en zij sluiten elkaar niet uit. In een drietal verklaringen wordt een vermindering van het lezen toegeschreven aan de nadelige invloeden die televisiekijken op het cognitieve functioneren van kinderen zou hebben.

Volgens de *passiviteitshypothese* maakt televisiekijken kinderen geestelijk lui, waardoor zij minder gemakkelijk de geestelijke inspanning kunnen opbrengen die voor het lezen vereist is (Postman, 1982, 1983). Deze verklaring mist echter vooralsnog elke empirische grond. Er bestaat geen onderzoek waaruit blijkt dat kinderen door de televisie mentaal passief worden (Mates, 1980). Recente onderzoeken laten juist zien, dat kinderen in mentaal opzicht tijdens het kijken zeer actief zijn (Collins, 1982). Reeds zeer jonge kinderen "screenen" het geziene actief op aantrekkelijkheid en begrijpelijkheid en spannen zich in om de beelden geestelijk thuis te brengen.

Een tweede verklaring, die we als de *rusteloosheidshypothese* aanduiden, stelt dat kinderen door het 'bombardement' van snel wisselende televisiebeelden onrustig worden en zich moeilijker kunnen concentreren, met het gevolg dat zij slecht in staat zijn om gedurende langere tijd de aandacht bij een boek te houden (Singer & Singer, 1983). Ook de empirische onderbouwing van deze stelling laat echter veel te wensen over (Van der Voort, 1986b).

Volgens een derde verklaring, de *debiliseringshypothese*, tast de televisie ons intellect aan. Volgens Postman (1982, 1983) gaat onder invloed van het televisiekijken de kwaliteit van ons denken ernstig achteruit, waardoor men meer moeite heeft teksten te begrijpen en een boek al gauw terzijde legt. Dat de televisie "dom" maakt, is echter niet aangetoond, en Postman verzuimt ook aan te geven welk psychisch mechanisme daarvoor verantwoordelijk zou zijn. Dat laatste gebeurt wel in een neuropsychologische variant op de debiliseringshypothese, waarin televisiekijken met de *functionele specialisatie* van onze beide hersenhelften in verband wordt gebracht (Winn, 1985; Zuckerman, Singer & Singer, 1980). Volgens die visie zou de in het verwerken van visueel-ruimtelijke informatie gespecialiseerde rechter-hersenhemisfeer door het televisiekijken zodanig worden gestimuleerd, dat de gebruikelijke dominantie van de linkerhersenhemisfeer, die met de regulatie van de taalverwerking belast is, wordt ingeperkt of opgeheven, zulks tot

schade van ons vermogen om taaluitingen te verwerken. Deze visie veronderstelt een zeer stringente functiespecialisatie van de beide hersenhelften, hetgeen niet geheel strookt met de huidige inzichten (Bradshaw & Nettleton, 1983). Vooralsnog bestaat ook voor deze speculatie geen bewijs.

Aan het werk van Postman (1983) kan nog een vierde verklaring worden ontleend, een hypothese die alweer mager empirisch onderbouwd is. We doelen op de *anti-school-hypothese*. Ingegeven door de prettige ervaringen die kinderen voor de televisie hebben opgedaan, zouden kinderen van de school verwachten dat het onderwijs even amusant is als de televisie. Omdat dit zelden het geval is, zouden kinderen hun enthousiasme voor de school verliezen en ook een daarmee geassocieerde activiteit als het lezen afwijzen. In strijd met deze hypothese, werd echter in een Amerikaans onderzoek juist een lichte positieve correlatie tussen de kijktijd en het enthousiasme voor de school gevonden (Zuckerman et al., 1980). Daarnaast bestaat er afgaand op het beschikbare onderzoek tussen de kijktijd en de houding tegenover het lezen geen verband (Neuman & Prowda, 1982; Walberg & Tsai, 1985).

In de twee resterende verklaringen wordt de remmende werking van de televisie op het lezen wat eenvoudiger voorgesteld. Volgens de *stoorzender-hypothese* maakt een ingeschakeld televisietoestel in de huiskamer het moeilijk de aandacht bij de lectuur te houden, hetgeen aanleiding kan zijn het gelezene voortijdig terzijde te leggen (Winn, 1985). Naar dit verschijnsel is bij ons weten geen specifiek onderzoek verricht, maar het strookt alleszins met bevindingen uit de alledaagse ervaring.

Volgens de *equivalentiehypothese*, tenslotte, voorziet televisiekijken tot op zekere hoogte in dezelfde behoeften als het lezen, en vanwege deze gedeeltelijke functionele equivalentie kan het televisiekijken deels in de plaats van het lezen treden (Schramm, Lyle & Parker, 1961; Gadberry, 1980). Een eventuele uitbreiding van de kijktijd zal daarom ten koste van het lezen gaan, en ook tijd afsnoepen van andere activiteiten die functionele overeenkomsten met televisiekijken vertonen. Het onderzoek heeft zich met name op deze equivalentiehypothese gericht.

Quasi-experimenteel onderzoek in de beginfase

Het quasi-experimentele onderzoek dat tijdens de introductiefase van de televisie is uitgevoerd, lijkt inderdaad enige steun aan de equivalentiehypothese te geven. In deze onderzoeken zijn kinderen die thuis al wel of nog niet een televisietoestel hadden met elkaar vergeleken, of is een vergelijking gemaakt tussen kinderen uit *televisiesteden* (waar men al wel televisiesignalen kon opvangen) en *radiosteden* (die buiten het bereik van televisiezenders lagen). In enkele Engelstalige landen is een viertal van dit soort studies

uitgevoerd. De opzet en resultaten van deze studies worden in Tabel 3 kort samengevat.

In de klassieke, in Engeland uitgevoerde studie van Himmelweit, Oppenheim en Vince (1958) werden onder meer kinderen die thuis reeds televisie hadden vergeleken met qua IQ, geslacht, leeftijd en sociaal milieu vergelijkbare kinderen die thuis nog geen televisie hadden. Daarnaast werd onderzocht hoe de vrijetijdsbesteding zich op de korte termijn na de aanschaf van een televisietoestel ontwikkelde. De conclusie luidde, dat het lezen op het moment dat er televisie in huis kwam inderdaad wat afnam. Maar doorgaans herstelde het lezen van boeken zich in een jaar tijds weer tot het oude peil. Het lezen van strips had echter wel onder de intrede van de televisie te lijden. De televisiekijkers lezen een jaar na dato nog steeds beduidend minder strips dan de niet-kijkers.

Tabel 3 Quasi-Experimenteel Onderzoek naar de Invloed van de Introductie van de Televisie op de Leesfrequentie

Auteurs	Land	Vergelijking	Leesmeting	N	Leeftijd	Resultaten
Himmelweit, Oppenheim & Vince (1958)	GB	Kinderen met vs. zonder TV, na matching	Frequentie-schatting + dagboek	3690	ca. 10-11 en 13-14	Na afname lezen van boeken herstel (nieuwheidseffect); TV-groep leest minder strips.
Schramm, Lyle, & Parker (1961)	CAN	'Teletown' - vs. 'Radiotown' - kinderen	Frequentie-schatting ouders + kind.	913	ca. 10-15	In 'Teletown' worden niet minder boeken of kranten gelezen; wél minder strips.
Brown, Cramond & Wilde (1974)	GB	Kinderen vóór en ná komst TV + controle-groep met TV	Frequentie-schatting kinderen	36	ca. 5-11	Lezen van boeken en kranten onbeïnvloed; wél afname van het lezen van strips.
Murray & Kippax (1978)	AUST	Kinderen in 'High TV' - vs. 'Low TV' - en 'No TV town'	Directe tijdschatting door ouders + kinderen	128	ca. 8-12	Naarmate een stad een grotere TV-dichtheid heeft neemt de totale leestijd af; leestijd voor boeken niet omlaag.

Tot een soortgelijke bevinding kwamen Schramm, Lyle en Parker (1961) in een eveneens klassiek te noemen studie waarin een reeks onderzoekingen uitgevoerd in de Verenigde Staten en Canada werden gerapporteerd. In één van die studies, dezelfde die in Tabel 3 is samengevat, werd een Canadees dorp dat televisie kon ontvangen (*Teletown*) vergeleken met een dorp waar de televisie nog niet was doorgedrongen (*Radiotown*). De jeugd uit het 'televisiedorp' las niet minder boeken of kranten, maar wel minder beeldverhalen. Tot dezelfde conclusie kwamen Brown, Cramond en Wilde (1974), die een decennium later nog in Schotland kinderen die thuis geen televisie hadden wisten te vinden. Het onderzoek van Murray en Kippax

(1978), die in Australië de hand op een stadje zonder televisie (*No-TV town*) wisten te leggen, laat eenzelfde conclusie toe. In *High-TV town*, waar men sinds vijf jaar televisie had en twee kanalen kon ontvangen, las de jeugd niet minder boeken dan in *Low-TV town* (sinds één jaar televisie, één kanaal) of *No-TV town*. Naarmate een stad een hogere toesteldichtheid kende nam de *totale* leestijd echter wel af. De auteurs veronderstellen – zij hebben dit niet uitgezocht – dat er in steden met televisie minder strips werden gelezen.

Afgaand op deze quasi-experimentele studies wordt het lezen van boeken of kranten op de korte of middellange termijn niet door de invoering van de televisie geschaad, dit in tegenstelling tot het lezen van stripverhalen. Dit pleit voor de equivalentiehypothese, omdat juist het lezen van beeldverhalen functioneel de meeste overeenkomsten met televisiekijken lijkt te vertonen. De equivalentiehypothese krijgt ook steun als men in ogenschouw neemt welke overige activiteiten het meest onder de introductie van de televisie te lijden hadden, hetgeen met name in de twee klassieke studies is nagegaan. Volgens beide studies gingen functioneel min of meer gelijkwaardige activiteiten als bioscoopbezoek en beluistering van de radio het meest achteruit. In veel mindere mate ging het televisiekijken ten koste van de tijd besteed aan spelen of slapen (Schramm et al., 1961) en aan incidentele sociale contacten of 'niksen' (Himmelweit et al., 1958).

Op grond van deze studies concludeert Levelt (1979, 1981), dat het televisiekijken vermoedelijk geen nadelige invloed op het lezen van boeken uitoefent. Het is echter nog maar de vraag of dit onderzoek zo'n conclusie toelaat. De zeggingskracht van deze studies wordt namelijk door een drietal omstandigheden ingeperkt. Een methodologisch bezwaar is, dat in plaats van dagboekmetingen vaak gebruik is gemaakt van frequentieschattingen en door de onderzochten zelf verstrekte tijdschattingen, methoden die weinig geschikt zijn om de omvang van verschuivingen in de leestijd vast te stellen (Vooijs, Van der Voort & Beentjes, 1987). Ten tweede zijn uitsluitend de effecten op de korte of hooguit de middellange termijn vastgesteld, zodat het onderzoek geen conclusies omtrent de effecten op de lange termijn toelaat.

Het meest wezenlijke probleem is echter, dat de kinderen in deze studies eerst op latere leeftijd met de televisie zijn geconfronteerd en op het moment dat dit medium in huis kwam reeds ontwikkelde leesgewoonten hadden. De bevindingen uit deze studies behoeven daarom niet van toepassing te zijn op de huidige generaties jeugdigen die met de televisie zijn opgegroeid. Het is namelijk zeer wel verdedigbaar, dat een verschuiving in het mediumgebruik van de gedrukte naar de visuele media zich het eerst zal manifesteren bij de generaties die van jongs af aan met de televisie zijn opgegroeid, een opvatting die McLuhan reeds was toegedaan (Kooyman, 1979).

Correlatieve studies

Het correlatieve onderzoek dat in een later stadium is uitgevoerd, bevestigt deze sombere veronderstelling echter maar zeer ten dele. In de meeste correlatieve studies, die veelal in de Verenigde Staten zijn uitgevoerd, blijkt de tijd besteed aan televisiekijken nauwelijks met de in lezen gestoken tijd te correleren. Tabel 4 geeft een samenvattend overzicht van deze studies. Alles bijeen werd negen keer géén significant verband (in de tabel: 0), vier keer een negatief verband (-) en één keer een positief verband (+) gevonden.

Het zou echter overhaast zijn op basis van deze uitkomsten te besluiten, dat de kijk- en leestijd meestal weinig met elkaar te maken hebben. Ten eerste zijn de operationalisaties van de kijk- en leestijd weer voor kritiek vatbaar. In de meeste studies is de kijk- en leestijd door de onderzochten zelf direct geschat, hetgeen in Tabel 4 zichtbaar is doordat achter de variabele in kwestie de aanduiding '(D)' van Dagboek ontbreekt. De validiteit van direc-

Tabel 4 Correlatief Onderzoek naar het Verband tussen de Kijktijd of Kijkfrequentie en de Leestijd of Leesfrequentie

Auteurs	Land	Variabelen*)	N	Leeftijd	Verband
Nederlandse Stichting voor Statistiek (1963)	NL	Kijkfrequentie Leesfrequentie	1007	7-17	+
Long & Henderson (1970)	VS	Kijktijd (D) Leestijd (D)	150	9-11	-
Starkey & Swinford (1974)	VS	Kijktijd Leestijd	226	10-12	-
Whitehead et al. (1977)	GB	Kijktijd Leesfrequentie	7849	10-15	-
Steinborn & Franzmann (1980)	BRD	Kijktijd Leestijd	800	6-17	0
Zuckerman, Singer & Singer (1980)	VS	Kijktijd (D) Leestijd	232	8-11	0
Neuman (1981)	VS	Kijktijd (D) Leestijd (D)	198	9-12	0
Medrich et al. (1982)	VS	Kijktijd Leesfrequentie	764	11-12	-
Ward, Mead & Searls (1983)	VS	Kijktijd Leestijd	21208 30488 25551	9 13 17	0 0 0
Heather (1983)	GB	Kijktijd Leestijd	?	13-15	0
Toussaint-Dekker (1987)	NL	Kijkfrequentie Leesfrequentie	225 272	13-19 13-19	0 0

*) (D) = bepaald via dagboekmethode.

te tijdschattingen is echter vaak kwestieus, vooral als het om schattingen van de eigen leestijd gaat (Vooijs et al., 1987). Ook aan de geschiktheid van de in sommige studies gebruikte frequentiematen kan worden getwijfeld. Zo is in het onderzoek van Toussaint-Dekker (1987) de kijk- en de leesfrequentie geoperationaliseerd door de onderzochten aan de hand van één vraag in 'geregelde', 'matige' en 'niet'-kijkers c.q.-lezers in te delen. Bij zo'n operationalisatie sluit men op voorhand uit, dat een verband tussen de kijk- en leesfrequentie wordt gevonden. Bijna alle jeugdigen zijn immers "geregelde" kijkers (in dit onderzoek 88%), en als een variabele nauwelijks variantie vertoont kan zij ook moeilijk met een andere covariëren of correleren.

Ten tweede wil het ontbreken van een significante correlatie alleen maar zeggen dat er geen rechtlijnig verband is gevonden. Het verband tussen de kijk- en de leestijd zou echter ook kromlijnig kunnen zijn. Voorstelbaar is dat het verband bij kinderen die relatief weinig kijken positief uitvalt, terwijl een negatief verband zich uitsluitend zou kunnen voordoen bij de deelgroep die relatief veel televisiekijkt. Dit is echter niet nagegaan.

Voorstelbaar is ook, dat het verband voor de leestijd besteed aan verschillende lectuursoorten (boeken, beeldverhalen, tijdschriften en kranten) verschillend uitvalt, maar ook deze voor-de-hand-liggende uitsplitsing is meestal achterwege gelaten.

Tenslotte is denkbaar, dat een negatief effect van televisiekijken op het lezen vooral opgaat voor subgroepen die traditioneel gewoon zijn relatief veel te lezen, waarbij met name aan meisjes en kinderen uit hogere sociale milieus kan worden gedacht (Ingham, 1981; Voll, Allehoff & Schmidt, 1983; Tellingen-Van Delft, 1986; Toussaint-Dekker, 1987). Omdat in die subgroepen veel gelezen wordt, valt er ook iets te verdringen. Maar ook deze analyses zijn zelden gemaakt.

Hoewel er op het uitgevoerde correlatieve onderzoek veel valt af te dingen, kunnen we op dit moment slechts vaststellen, dat deze studies vooralsnog weinig steun geven aan de veronderstelling dat het televisiekijken het lezen in de weg staat. Dat geldt ook voor de niet in Tabel 4 opgenomen *causaal-correlatieve studie* van Morgan en Gross (1982), waarin een groep jongeren uit de 6e tot en met de 9e klas gedurende twee jaar is gevolgd. Weliswaar vonden zij in jaar 0 een negatief verband tussen de (direct geschatte) kijk- en leestijd ($r = -.18$), maar in jaar 1 ($r = .17$) en jaar 2 ($r = .23$) werd een positief verband gevonden. Daarnaast werd een positief longitudinaal verband tussen de kijktijd in jaar 0 en de leestijd in jaar 2 gevonden, hetgeen de onderzoekers deed vermoeden dat veel kijken in de puberteitsjaren op de middellange termijn het lezen *stimuleert*. Ook voor dit onderzoek geldt echter, dat de kijk- en leestijd op een zwakke manier zijn gemeten, en dat geen onderscheid tussen de leestijd besteed aan verschillende lectuursoorten is gemaakt.

Experimentele reductie van de kijktijd

Nu het televisiebezit nagenoeg algemeen is en 80% van de kinderen zelfs zegt dagelijks voor het scherm plaats te nemen (NOVUM/Intomart, 1985), behoort onderzoek waarin kijkers met niet-kijkers worden vergeleken al lang niet meer tot de mogelijkheden. Wel kan bij wijze van experiment de televisie gedurende een bepaalde periode de deur uit worden gedaan of het kijken bewust worden teruggebracht. Zulke studies zijn zelden uitgevoerd, en er is ook niet gemakkelijk medewerking voor te krijgen. Gadberry (1980) slaagde daar wel in, en vond een dertigtal Amerikaanse moeders bereid mee te werken aan een experiment, waarin de helft van de moeders de kijktijd van hun zesjarige kinderen gedurende een zestal weken halveerde, en de rest van de moeders de kijktijd van hun zesjarige kinderen ongemoeid liet. Voorafgaand aan en na afloop van de experimentele periode schatten de moeders hoeveel tijd de kinderen in de betreffende week aan verschillende typen vrijetijdsactiviteiten, waaronder het lezen, hadden besteed. Vergeleken met de 'laissez-faire'-groep, bleken de aan banden gelegde kinderen aan het eind van het experiment beduidend meer tijd aan lezen te besteden. Gadberry vermeldt niet wat in dit onderzoek onder 'lezen' is verstaan, maar gelet op de leeftijd van de onderzochte kinderen moet het om beginnende leesactiviteiten gaan. Andere experimenten van deze aard kennen we niet, althans geen experimenten waarin de invloed op het lezen werd nagegaan. Maar dit op-zichzelf-staande experiment suggereert, dat televisiekijken wel degelijk een nadelige invloed op het lezen kan uitoefenen.

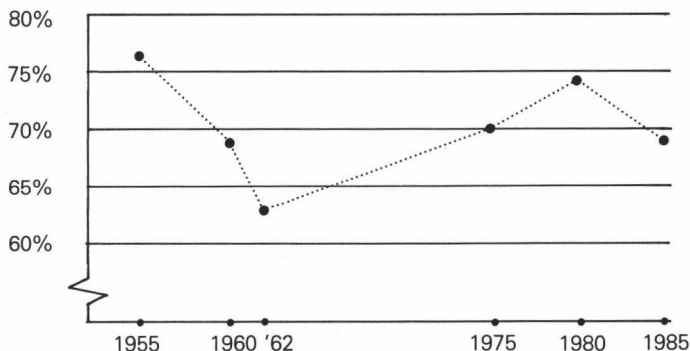
Tijdreeksanalyses

Het tot nu toe besproken onderzoek is vooral in de Verenigde Staten uitgevoerd. Afgezien van een studie van Schoonderwoerd en Knulst (1982), die vooral op het volwassen publiek betrekking heeft, is er in ons land nauwelijks onderzoek gedaan waarin direct is nagegaan hoe de tijd die de jeugd aan kijken en lezen besteedt met elkaar verbonden zijn. Wel zijn enige tijdsreeksanalyses uitgevoerd, waarbij is nagegaan hoe het kijken en lezen van de jeugd zich in de loop der tijd hebben ontwikkeld, trendstudies waarin de jeugd beneden 12 jaar buiten beschouwing is gelaten. Op grond van de equivalentiehypothese mag worden verwacht, dat in een periode waarin het televisiekijken toeneemt het lezen achteruitgaat. Een dergelijke bevinding *pleit* voor de equivalentiehypothese, maar bewijst haar niet. Een eventuele daling van de leestijd kan behalve door het toegenomen televisiekijken in beginsel ook door andersoortige ontwikkelingen, die tezelfdertijd plaatsvonden, veroorzaakt zijn.

Het CBS (1964) heeft tussen 1955, toen de televisie in ons land haar opmars begon, en 1962, een jaar waarin 47% van de Nederlandse huishoudens over een televisietoestel beschikte, meermaals de jeugd van 12 tot 17 jaar de vraag

voorgelegd of men in de afgelopen vier weken één of meer boeken had uitgelezen. Het aantal volwassenen boekenlezers bleef in die periode ongeveer op hetzelfde peil. Maar zoals het linker-deel van Figuur 1 uitwijst,

Figuur 1 Percentage Jongeren van 12-17 Jaar dat in de Afgelopen Maand Eén of Meer Boeken heeft Uitgelezen

Bron: 1955-62: CBS (1964); 1975-85: Sociaal en Cultureel Planbureau (1986)

werd bij de jeugd van 12-17 jaar een opvallende daling van het lezen geconstateerd. Het aantal boekenlezers nam vooral onder de jongens sterk af. In zeven jaar tijds daalde het percentage jongens dat boeken las van driekwart (73%) tot ruim de helft (56%). Bij meisjes was de daling veel geringer: van 80% (1955) tot 71% (1962).

Suggereren deze gegevens dat de invoering van de televisie tijdens de introductiefase het lezen van de jeugd inderdaad nadelig kan hebben beïnvloed, in een later stadium lijkt het aantal lezers zich weer wat hersteld te hebben, zij het niet tot het oorspronkelijke peil (zie het rechter-deel van Figuur 1). Deze gegevens komen uit het in 1975, 1980 en 1985 gehouden tijdsbestedingsonderzoek (SCP, 1986), waarin eenzelfde soort vraag werd gesteld. In dit geval werd echter expliciet gevraagd of men één of meer boeken 'voor studie of ontspanning' had uitgelezen. Deze meer inclusieve formulering kan het percentage lezers artificieel hebben verhoogd. Het is daarom nog maar de vraag of het in 1975 en 1980 geconstateerde herstel – in 1985 was er weer een daling – reëel is of voor een deel aan de gewijzigde formulering moet worden toegeschreven.

Bij de bepaling van het aantal lezers blijft in het vage hoeveel boeken gelezen worden, evenals de omvang en de aard van de gelezen boeken. In beginsel is het daarom denkbaar, dat als het percentage boekenlezers stijgt er in feite, gemeten naar de tijd die aan het lezen wordt besteed, toch minder gelezen wordt. Gegevens over de leestijd van de jeugd zijn alleen beschik-

baar over de periode 1975-1985 (SCP, 1986), en ook hier gaat het weer om de oudere jeugd. Zoals Tabel 5 uitwijst, is onze jeugd van 12-19 jaar in dit

Tabel 5 Tijdsbesteding aan Electronische en Gedrukte Media van de Nederlandse Jeugd van 12-19 tijdens Eén Week in Oktober 1975, 1980 en 1985 (in Uren per Week)

	ELECTRONISCHE MEDIA				GEDRUKTE MEDIA			
	TV + video	Radio	Afspeel- apparaat.	Totaal	Krant	Tijd- schrift	Boek	Totaal
1975	9.1	1.3	1.5	11.8	0.8	1.4	2.1	4.3
1980	10.9	1.3	1.1	13.2	0.7	1.3	2.0	3.9
1985	11.6	1.2	0.8	13.6	0.6	1.1	1.3	3.0

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau (1986), p. 202 en 211. Ongewogen resultaten. Bij TV en radio gaat het om primair mediumgebruik.

tijdvak aanzienlijk minder tijd aan lezen gaan besteden. Werd in 1975 nog 4,3 uur per week aan de gedrukte media besteed, in 1985 is dit gedaald tot 3,0 uur. Met name de tijd besteed aan boeken lezen nam in tien jaar tijds drastisch af: van 2,1 uur naar 1,3 uur, een daling van bijna 40%. Tegelijkertijd is de tijd besteed aan televisiekijken van 9,1 tot 11,6 uur per week gestegen. Maar in dezelfde periode is ook de tijd besteed aan 'Hobby's, sport en spel' toegenomen, en in beginsel kan dit ook ten koste van de leestijd zijn gegaan.

De daling van de leestijd is dusdanig sterk, dat we ons afvragen of de in 1985 gevonden leestijd wellicht door toevallige omstandigheden extra laag is uitgevallen. In het SCP-rapport wordt melding gemaakt van gunstige weersomstandigheden die zich tijdens het tijdsbestedingsonderzoek 1985 voordeden. Wellicht is de daling van de leestijd hierdoor wat groter uitgevallen. Hoewel de leestijd in 1985 duidelijk lager was dan in 1975, is het percentage boekenlezers in die twee jaren bijna even hoog (zie Figuur 1). Mogelijk is men per persoon minder boeken gaan lezen. Men kan echter ook gaandeweg dunnere boeken, of boeken die met veel plaatjes zijn verluchtigd, zijn gaan lezen.

Of ook de leestijd van de *lagere school-jeugd* een dalende tendens vertoont, kan door het ontbreken van tijdsbestedingsonderzoek niet worden gezegd.

Conclusie

Er is stellig aanleiding zich zorgen over de leescultuur van onze oudere jeugd te maken. Deze groep is de laatste tien jaar beduidend minder gaan lezen, en het aantal jongeren dat boeken leest ligt anno 1985 beneden het pre-TV-niveau van 1955. Deze ontwikkeling is nog opmerkelijker als men bedenkt, dat het aantal jaren dat de jeugd op school verblijft sinds 1955

sterk is toegenomen, een factor waarvan men zou aannemen dat zij het lezen alleen maar bevordert.

De vraag of deze afname van het lezen aan de televisie te wijten is, kan echter op basis van het voorhanden onderzoek niet eenduidig worden beantwoord. In feite geeft het uitgevoerde onderzoek een verwarrend beeld te zien. Enerzijds is er onderzoek dat suggereert dat de invloed van de televisie klein of verwaarloosbaar is. Maar dat onderzoek is òf niet generaliseerbaar (quasi-experimenten in de beginfase) òf schiet qua opzet en uitvoering zodanig tekort (correlatieve studies) dat het onvoldoende reden geeft de gedachte dat televisiekijken het lezen vermindert opzij te zetten. Anderzijds is er onderzoek dat suggereert dat televisiekijken wel degelijk het lezen kan verminderen. Maar dat onderzoek laat òf geen dwingende conclusies toe (tijdreeksanalyse) òf het is onvoldoende gerepliceerd (kijktijdreductie-experiment), waardoor het onvoldoende reden geeft de stelling dat televisiekijken het lezen vermindert bewezen te achten. Kortom, de hypothese is noch gefalsificeerd noch geverifieerd. Het onderzoek bevestigt de bezorgdheid niet, maar het stelt ook niet gerust. De intellectueel zeer onbevredigende slotsom luidt, dat het zeer wel denkbaar is dat de jeugd onder invloed van de televisie minder gaat lezen, maar of dat ook zo is, kan op basis van het voorhanden onderzoek niet worden gezegd.

Televisie en leesvoorkeur

Het onderzoek naar de invloed van de televisie op het soort lectuur dat de jeugd graag leest, heeft vooral betrekking op het soort boeken waarnaar de voorkeur uitgaat. Het weinige onderzoek dat op dit gebied is verricht, laat zich rond drie vragen groeperen. Nagegaan is of de televisie invloed heeft op

- a) de specifieke boeken die men kiest (*titelkeuze*)
- b) het soort onderwerpen waarover men graag leest (*genres*)
- c) de *kwaliteit* van de boeken die men leest

Titelkeuze

Een eerste vraag is of de televisie door specifieke boeken onder de aandacht te brengen de jeugd aanzet om die titels te gaan lezen. De televisie kan het publiek onder meer op specifieke uitgaven attenderen door in informatieve programma's, boekenrubrieken of praatprogramma's boeken te noemen, te bespreken, eruit voor te lezen of rechtstreeks aan te prijzen. Naar het effect hiervan is bij ons weten geen onderzoek gedaan. Maar ook zonder onderzoek kan men ons inziens veilig aannemen dat de televisie langs deze weg de uitleen- en verkoopcijfers kan doen stijgen. We vermoeden dat een gesprek met de auteur in een populair praatprogramma de meest doeltreffende ma-

nier is om een boek aan de man te brengen.

Daarnaast kan de televisie via de vertoning van een film of televisieserie waarvan een boekversie bestaat, het lezen van de betreffende boeken bevorderen. In het Engels worden dit soorten boeken *TV tie-ins* genoemd, waaronder zowel boeken die verfilmd zijn als boeken die naar een televisieprogramma of -serie gemaakt zijn worden begrepen. Amerikaans onderzoek wijst uit, dat de boekenkeuze van de jeugd inderdaad door de televisie beïnvloed wordt. Zo stelde Witty (1966, 1967) bij meerdere gelegenheden vast, dat ongeveer een kwart van de lagere schooljeugd zei via de televisie tot het lezen van bepaalde boeken gekomen te zijn.

In ander onderzoek is niet vastgesteld wat kinderen zeggen, maar wat zij doen. Hamilton (1973) gaf een grote groep kinderen van het eerste leerjaar van het voortgezet onderwijs gedurende een zestal weken de beschikking over een reeks boeken, waaronder een aantal TV tie-ins. De meerderheid van de kinderen gaf aan de TV tie-ins de voorkeur. Ook het onderzoek van Splaine (1978) naar de boeken die de meeste aftrek in schoolbibliotheken vonden, laat zien dat kinderen in hun boekenkeuze door de televisie beïnvloed worden. Onder de vijftien meest geleende boeken bevonden zich niet minder dan negen TV tie-ins.

Genres

Een tweede vraag is of de televisie invloed heeft op de voorkeur die de jeugd voor naar onderwerp onderscheiden genres aan de dag legt. Het vermoeden is dat de onderwerpen waarmee kinderen frequent op de televisie worden geconfronteerd aantekelijk werken op de onderwerpen waarover kinderen graag lezen (Salomon, 1981; Morgan & Gross, 1982). Ons is slechts een onderzoek van Morgan (1980) bekend. Hierin zijn verschillen in leesvoorkeuren tussen veel en weinig televisiekijkende kinderen van 12-15 jaar vastgesteld. De veel-kijkers bleken een voorkeur te hebben voor boeken over liefde, families, tieners en filmsterren, thema's die inderdaad rijkelijk op de televisie aan bod komen. De weinig-kijkers lazen liever science fiction, 'mysteries' en non-fictie.

Hoewel er op de televisie ook wel science fiction- en 'mystery'-films worden vertoond, lijkt de leesvoorkeur van de veelkijkers inderdaad het meest met het doorsnee-televisieaanbod overeen te komen. Het is echter nog maar de vraag of die verschillen in leesvoorkeur aan de televisie mogen worden toegeschreven, want kinderen die veel en weinig kijken kunnen ook in andere opzichten verschillen. Gelet op de sterk verschillende leesvoorkeuren van jongens en meisjes (Feeley et al., 1979; Powers, 1978), staat in elk geval vast dat de televisie haar eventuele invloed op de onderwerpen waarover de jeugd graag leest, slechts binnen de marges van reeds bestaande voorkeuren kan doen gelden.

Kwaliteit

Tenslotte wordt wel verondersteld, dat de jeugd onder invloed van de televisie de voorkeur geeft aan gemakkelijk toegankelijke lectuur die een minimale inspanning van de lezer vergt. Een dergelijke ontwikkeling werd reeds door McLuhan voorzien. Volgens McLuhan zou parallel aan de verschuiving van de gedrukte naar de visuele media een verschuiving van schriftlectuur (conventionele boeken) naar beeldlectuur (strips, geïllustreerde boeken en bladen) plaats vinden (Kooyman, 1979). Daarnaast wordt wel verondersteld, dat kinderen onder invloed van de televisie een voorkeur voor *non-books* ontwikkelen, werkjes waarin men op elke willekeurige pagina met lezen kan beginnen, dit omdat elke continuïteit ontbreekt (Winn, 1985). Dit soort non-boeken zou uitstekend aansluiten op de ervaringen die kinderen bij de televisie opdoen, omdat men bij dit medium ook gewoon is een programma halverwege binnen te vallen en slechts kort de aandacht bij één en hetzelfde onderwerp te houden. Een bibliotheekdeskundige als Fasick (1984) ziet in de aanbieding van dit soort *video-age books* zelfs de manier om beeldbuis kinderen weer voor de bibliotheek te winnen.

We kennen slechts één onderzoek waarin rechtstreeks is nagegaan of de kwaliteit van het gelezene met de mate waarin kinderen televisiekijken samenhangt. Neuman (1982) selecteerde uit een steekproef van kinderen van 10-12 jaar vier 'typen' kinderen: veel-kijkers die véél en veelkijkers die juist weinig lezen, en weinig-kijkers die veel of juist heel weinig lezen. Het leesmateriaal waarvoor deze groepen kinderen kozen werd beoordeeld aan de hand van een *Maturity of Reading Scale*. De kinderen die veel kijken combineerden met weinig lezen bleken zich te onderscheiden van de rest, en wel door kwalitatief mindere boeken te kiezen. De televisie hoeft hier echter geen schuld aan te hebben, want de groep die veel kijken met veel lezen combineerde koos boeken die kwalitatief gelijkwaardig waren aan de lectuur die de weinig-kijkers prefereerden.

Vooralsnog is niet aangetoond dat kinderen onder de invloed van de televisie een voorkeur voor niemandallemans ontwikkelen. Maar zoals we eerder vaststelden, geeft het onder de oudere jeugd gehouden tijdsbestedingsonderzoek (SCP, 1986) wel aanleiding te veronderstellen – zonder dat duidelijk is of de televisie hiervan de oorzaak is – dat de jeugd de laatste tien jaar feitelijk vaker boeken waar men snel doorheen is, is gaan lezen.

Televisie en leesvaardigheid

Nieuw analfabetisme?

In een gerucht makend onderzoek naar het taalbeheersingsniveau van Nederlandse leerlingen van de hoogste klas van de basisschool, werden twee

jaar geleden op elke honderd kinderen zeven zogeheten *functionele analfabeten* aangetroffen (Wesdorp, 1985). Hieronder begreep men kinderen die weliswaar technisch konden lezen, maar onvoldoende in staat waren alleszins eenvoudige teksten te begrijpen. Deze onderzoeksbevinding heeft sterk in de publiciteit gestaan, en menig commentator zag er een bewijs in dat ook hier te lande het 'nieuwe analfabetisme' de kop ging opsteken. Behalve bij het falend moedertaalonderwijs werd de oorzaak vaak bij de opmars van de televisie gezocht.

Daarbij werd niet altijd onderkend, dat in het betrokken onderzoek het leesvaardigheidspeil van de Nederlandse lagere school-jeugd voor de eerste maal werd gepeild, met het gevolg dat elke mogelijkheid tot vergelijking met uitslagen van eerdere peilingen ontbrak. Of het gevonden percentage functionele analfabeten nu als 'hoog' of 'laag' moet worden gezien, is daarom moeilijk uit te maken, en in beginsel is het geenszins uitgesloten dat het percentage vroeger hoger was. Ook internationale vergelijking geeft geen houvast, omdat in landen waar periodiek peilingsonderzoek wordt gedaan (Verenigde Staten, Canada en Engeland) andere meetinstrumenten worden gebruikt (Oud, 1986). Reden tot zorg is er dus eerst wanneer bij komende peilingen een stijging van het percentage functionele analfabeten wordt gevonden. Als de ontwikkeling van de leesvaardigheid van de Nederlandse jeugd parallel loopt aan die van haar Amerikaanse leeftijdsgenoten, behoeven we hiervoor niet te vrezen, want in de Verenigde Staten is het leesvaardigheidsniveau van de jeugd blijkens het periodieke peilingsonderzoek tussen 1971 en 1984 gestegen (NAEP, 1985).

De verklaringshypothesen die voor de veronderstelde negatieve invloed van de televisie op de leesvaardigheid zijn bedacht, vallen grotendeels samen met de hypothesen waarin verklaard wordt waarom kinderen door toedoen van het televisiekijken minder gaan lezen. De erosie van cognitieve vaardigheden en vermogens die de televisie volgens de *passiviteits-*, *rusteloosheids-* en de *debiliseringshypothese* op haar geweten heeft, kan immers evenzeer verklaren waarom kinderen minder aan lezen toekomen als waarom zij moeite hebben het gelezene te vatten. Voor de *anti-school-hypothese* geldt hetzelfde. De negatieve houding die kinderen volgens deze hypothese geacht worden onder invloed van de televisie tegenover het lezen aan te nemen, kan tot gevolg hebben dat kinderen minder lezen, maar evenzeer dat zij zich weinig inspannen om vaardigheid in het lezen te verwerven.

Daarnaast zijn nog twee andere verklaringen in omloop. In de *displacement-hypothese* (Hornik, 1981) wordt de door de televisie veroorzaakte vermindering van het lezen zelf als de oorzaak gezien. De redenering is dat de televisie tijd usurpeert die bij afwezigheid van dit medium aan lezen zou zijn besteed, met het gevolg dat de konstante oefening die voor het op peil houden van de leesvaardigheid benodigd is, in het gedrang komt. Tenslotte

is wel geopperd dat kinderen door laat in de avond televisie te kijken *nachtrust tekortkomen*, hetgeen eveneens de leesprestaties kan schaden (Van der Voort, 1986b).

Quasi-experimenteel onderzoek in de beginfase

Tijdens de introductiefase van de televisie is in een viertal quasi-experimentele studies nagegaan of de invoering van dit medium de leesvaardigheid schaadt. De opzet en uitkomsten van deze studies zijn in Tabel 6 samengevat. In de studies van Greenstein (1954) en Himmelweit et al. (1958) zijn kinderen die thuis al wel televisie hadden vergeleken met kinderen die het nog zonder televisie moesten stellen. De leesvaardigheid werd in beide studies aan de hand van leerkrachtoordelen (rapportcijfers) vastgesteld. Er werd geen invloed vastgesteld: de cijfers voor lezen van de 'kijkers' en de 'niet-kijkers' bleken niet significant te verschillen.

De twee overige studies suggereren echter dat de introductie van de televisie wel een nadelige invloed op de leesvaardigheid had. Hornik (1978) vergeleek de leesvorderingen die gedurende een periode van twee jaar door een drietal groepen Salvadoraanse kinderen uit de beginklassen van het voortgezet onderwijs werd geboekt. Kinderen waarvan de ouders in de loop van deze tweejarige onderzoeksperiode een televisietoestel aanschafte, gingen beduidend minder met lezen vooruit dan kinderen die thuis geen televisie hadden of al langer televisie hadden. Volgens Hornik had de televisie bij de groep die al langer televisie kon kijken haar verwoestende werk reeds gedaan. Daarom werd alleen bij de kinderen die in de loop van het onderzoek voor het eerst gingen kijken een vertraagde ontwikkeling van de leesvaardigheid vastgesteld.

Williams (1979) volgde de ontwikkeling van de leesvaardigheid van de jeugd uit een drietal Canadese dorpjes: *No-tel* dat op het punt stond televisieontvangst te krijgen, *Uni-tel* dat één kanaal kon ontvangen, en *Multi-tel* dat op meerdere kanalen kon afstemmen. Bij kinderen van 13-14 jaar werd geen

Tabel 6 Quasi-Experimenteel Onderzoek naar de Invloed van de Introductie van de Televisie op Leesvaardigheid

Auteurs	Land	Vergelijking	Leesvaardigheid	N	Leeftijd	Resultaten
Greenstein (1954)	VS	Kinderen met vs. zonder TV	Rapportcijfers	67	9-12	Geen significante verschillen in cijfers voor lezen
Himmelweit, Oppenheim & Vince (1958)	GB	Kinderen met vs. zonder TV, na matching	Rapportcijfers	3690	10-11 13-14	Geen significante verschillen in cijfers voor lezen
Hornik (1978)	El Salvador	Kinderen die in een periode van 2 jaar van meet af aan TV hadden, TV kregen of zonder TV bleven	Leestest	2250	13-15	Vooruitgang op de leestest is het kleinst voor de groep die TV in huis kreeg
Williams (1979)	CAN	Kinderen in 'Multi-tel', 'Uni-tel' en 'No-tel', toen en 2 jaar later	Leestest	180	7-9 13-14	Bij 13-14-jarigen geen effect. Bij 7-9-jarigen leest 'No-tel' het best; 2 jaar na komst TV is voorsprong weg

invloed van de televisie op de leesvaardigheid vastgesteld. Bij de kinderen van 7-9 jaar werd echter ten tijde van de aanvang van het onderzoek een voorsprong in leesvaardigheid bij de jeugd uit No-tel geconstateerd, een voorsprong die het grootste was ten opzichte van de Multi-tel-kinderen. Twee jaar later – No-tel heeft ondertussen televisie gekregen – waren de kinderen uit No-tel hun voorsprong kwijt.

De vier studies zijn in methodologisch opzicht zeker niet gelijkwaardig. Met name de twee eerst besproken studies, waarin geen significante verschillen werden gevonden, zijn vatbaar voor methodologische kritiek, zowel wat betreft de opzet als de gehanteerde leesvaardigheidsmaat (Hornik, 1978). Dit in aanmerking nemend, suggereren de studies dat de introductie van de televisie de groei van de leesvaardigheid kan vertragen, althans binnen een termijn van twee jaar. Maar ook hier geldt, dat de onderzochte kinderen eerst op latere leeftijd met de televisie zijn geconfronteerd, zodat de bevindingen niet voor kinderen die met de televisie zijn opgegroeid behoeven op te gaan.

Correlatieve studies

Tussen 1957 en 1985 is een groot aantal correlatieve studies uitgevoerd waarin het verband tussen de kijktijd en de leesvaardigheid van kinderen is

Tabel 7 Correlatief Onderzoek naar het Verband tussen Kijktijd en Leesvaardigheid

Auteurs	Land	N	Leeftijd	Verband
Heideman (1957)	VS	199	14-15	0
Slater (1965)	VS	500	8- 9	–
LaBlonde (1966)	VS	294	10-11	0 (jongens) – (meisjes)
Starkey & Swinford (1974)	VS	226	10-12	0
Adams & Harrison (1975)	VS	228	9-12	0
Quisenberry & Klasek (1976)	VS	341	9-12	0
Anderson & Maguire (1978)	CAN	300	8-12	0
NOS (1978)	NL	592	6-12	–
Kohr (1979)	VS	10037	10-17	0 (kromlijinig)
Medrich (1979)	VS	764	11-12	–
Moldenhauer & Miller (1980)	VS	78	12-13	0
Morgan & Gross (1980)	VS	602	11-16	– (na controle: –)
Smyser-O'Sullivan (1980)	VS	80	6- 7	– (na controle: 0)
Zuckerman, Singer & Singer (1980)	VS	232	8-11	0
Degrosky (1981)	VS	123	13-15	0
Neuman (1981)	VS	198	9-12	– (na controle: 0)
Starkey & Starkey (1981)	VS	357	8- 9	0
Bachen, Hornby, Roberts & Hernández-Ramos (1982)	VS	580	8-12	–
Neuman & Prowda (1982)	VS	7500	9-17	–
Fetler (1984)	VS	10603	11-12	– (kromlijinig)
NAEP (1985)	VS	70177	9-17	– (kromlijinig)
Walberg & Tsai (1985)	VS	1459	9	– (na controle: –)

vastgesteld. Op een enkele uitzondering na zijn deze studies in de Verenigde Staten uitgevoerd. Een samenvattend overzicht van de uitkomsten van dit onderzoek vindt men in Tabel 7. De metingen van de kijktijd berusten doorgaans op tijdschattingen door de onderzochten zelf, terwijl de leesvaardigheid meestal met behulp van gestandaardiseerde leestests is vastgesteld. Alles bijeen is het verband tussen de kijktijd en leesvaardigheid 23 keer vastgesteld. In een kleine meerderheid van de gevallen leverde dit een significant negatief verband (12 keer: -) op, en de overige studies lieten geen significant verband (11 keer: 0) zien. Het aantal jongeren dat in de studies die een negatief verband opleverden was betrokken, is gemiddeld genomen aanzienlijk groter dan bij de overige studies. Dit meewegend kan worden gesteld, dat in een overtuigende meerderheid van de gevallen een significant negatief verband is aangetroffen.

Kinderen die veel televisiekijken blijken dus gemiddeld gezien een geringere leesvaardigheid aan de dag te leggen. De oorzaak hiervan behoeft niet per se bij de televisie te worden gezocht. Veel kijkers zijn als groep ook met minder intelligentie begiftigd (Morgan & Gross, 1982), en dit kan de ware oorzaak van de gevonden negatieve correlaties zijn. Zo blijkt het negatieve verband dat vaak tussen de kijktijd en *schoolprestaties* (in het algemeen) is vastgesteld bij controle voor intelligentie meestal te verdwijnen (Hornik, 1981). Voor de leesvaardigheid gaat dit minder duidelijk op. In de vier studies waarin voor intelligentie en/of sociaal milieu werd gecontroleerd, bleef het verband in twee gevallen overeind (Morgan & Gross, 1982; Walberg & Tsai, 1985). In twee studies waarin met minder proefpersonen werd gewerkt zonk de correlatie echter beneden het significantieniveau (Smysers-O'Sullivan, 1980; Neuman, 1981), een effect dat gemakkelijker optreedt naarmate met kleinere steekproeven wordt gewerkt.

Het laatste duidt er reeds op, dat het verband dat tussen de kijktijd en de leesvaardigheid is gevonden over het algemeen niet erg groot is. De correlaties bewegen zich meestal tussen -0.15 en -0.25 . Bij specifieke subgroepen kan het verband echter sterker uitvallen, zoals ook bij onderzoek naar de relatie tussen de kijktijd en *schoolprestaties* is vastgesteld. Hierbij waren de verbanden het sterkst bij de meisjes, intelligente kinderen en kinderen uit welgestelde milieus (Williams, Haertel, Haertel & Walberg, 1982). Hetzelfde blijkt afgaand op enkele studies voor het verband tussen de kijktijd en *leesvaardigheid* op te gaan, want ook hier werden de sterkste relaties bij meisjes (LaBlonde, 1966), intelligente kinderen (Morgan & Gross, 1982) en kinderen uit hogere sociale milieus (Fetler, 1984) aangetroffen.

De *displacement-hypothese* kan verklaren waarom in het bijzonder bij deze subgroepen veel televisiekijken met een geringere leesvaardigheid gepaard gaat. Meisjes, intelligente kinderen en kinderen uit hogere sociale milieus lezen normaal gesproken relatief veel. Juist bij deze kinderen kan veel tele-

visiekijken ertoe leiden dat er minder wordt gelezen, met de consequentie dat die vaardigheid minder wordt geoefend. Het sterkere verband dat bij kinderen uit hogere sociale milieus is gevonden, schrijft Fetler (1984) toe aan verschillen in ontwikkelingskansen die gezinnen uit onderscheiden sociale milieus het kind te bieden hebben. Veel televisiekijken staat volgens Fetler bij kinderen uit gedeprivilegieerde milieus de cognitieve groei van kinderen niet in de weg, omdat zulke gezinnen in dat opzicht het kind weinig te bieden hebben. In die situatie zou een kind juist nog het nodige van de televisie kunnen opsteken. In hogere sociale milieus heeft het gezin zelf echter meer te bieden, en in zo'n geval betekent veel televisiekijken een verarming.

In de meeste studies is alleen naar rechtlijnige verbanden tussen de kijktijd en leesvaardigheid gezocht. De studie van Kohr (1979) toont echter aan dat achter een afwezig lineair verband een non-lineair verband schuil kan gaan. Evenals in de studies van Fetler (1984) en de NAEP (1985) werd bij kinderen die relatief weinig televisie keken (minder dan een uur per dag) een licht positief verband vastgesteld. Bij kinderen die meer keken was het verband licht negatief, terwijl een sterk negatief verband zich eerst voordeed bij kinderen die extreem veel televisie keken (meer dan vier uur per dag). De betreffende kijktijden zijn aan de hand van directe tijdschattingen van de kinderen zelf bepaald, een methode die tot een sterke overschatting kan leiden (Vooijs et al., 1987). Dit in aanmerking nemend suggereren deze studies, dat televisiekijken pas een aanzienlijke nadelige invloed op de leesvaardigheid heeft wanneer er meer dan twee tot drie uur per dag wordt gekeken.

Conclusie

Omdat correlatieve studies geen causale conclusies toelaten, kunnen de negatieve verbanden tussen de kijktijd en leesvaardigheid op tegengestelde manieren worden geduid. Denkbaar is dat veel televisiekijken tot een geringere leesvaardigheid leidt, maar het is ook mogelijk dat kinderen die slecht lezen meer gaan kijken. Enkele quasi-experimentele studies lieten echter zien dat de introductie van de televisie een (tijdelijke) vertraging van de ontwikkeling van de leesvaardigheid teweegbracht, en dit pleit ervoor om het televisiekijken voor het verband verantwoordelijk te houden.

Concluderend kan worden vastgesteld, dat het onderzoek indicaties bevat dat televisiekijken, met name als er veel wordt gekeken, een nadelige invloed op de leesvaardigheid van kinderen kan hebben, een invloed die zich het sterkst doet gelden bij groepen die traditioneel gewoon zijn veel te lezen: meisjes, intelligente kinderen en kinderen uit hogere sociale milieus. Gelet op de zwakke verbanden die meestal zijn aangetroffen, is die invloed niet sterk te noemen. Ook kan men zich afvragen in hoeverre deze bevin-

dingen op Nederlandse kinderen van toepassing zijn, een vraag die we in de slotsectie zullen beantwoorden.

Besluit

Hoe het met de leescultuur van de lagere school-jeugd gesteld is onttrekt zich goeddeels aan de waarneming, maar er is zeker aanleiding zich zorgen over het lezen van de oudere jeugd te maken. Hoewel het scholingspeil van de jeugd de laatste dertig jaar sterk is toegenomen, is het percentage jongeren dat boeken leest thans lager dan dertig jaar terug, en de tijd die aan het lezen van boeken wordt besteed is de laatste tien jaar ongelofelijk gedaald, in beide betekenissen van het woord.

Op de vraag of de opmars van het beeldscherm hieraan schuld heeft, is op basis van het voorhanden onderzoek geen eenduidig antwoord te geven. Tegen die gedachte pleiten de bevindingen uit het in de introductiefase uitgevoerde quasi-experimentele onderzoek en het later uitgevoerde correlatieve onderzoek, maar de bevindingen uit het tijd-reductie-experiment en de tijdreeksanalyses geven alsnog aanleiding te veronderstellen dat de televisie het lezen kan hinderen. Omdat de uitkomsten van het onderzoek elkaar tegenspreken en de verrichte studies geen van alle dwingende conclusies toelaten, kan geen heldere eindconclusie getrokken worden. De slotsom is, dat het heel wel mogelijk is dat de televisie kinderen minder doet lezen, maar of dat echt zo is kan bij ontstentenis van overtuigende evidentie niet worden gezegd.

Niettemin geven de indicaties uit de tijdreeksanalyses en het tijdreductie-experiment voldoende aanleiding om via voortgezet onderzoek te proberen tot een meer heldere slotsom te komen. Daarbij ware primair te denken aan de uitvoering van longitudinale studies waarin dezelfde kinderen gedurende een langere periode worden gevolgd. Daarbij moet van goed gevalideerde kijk- en leestijdinstrumenten gebruik worden gemaakt. Tevens dient een scherp onderscheid naar subgroepen van kinderen en de aard van het gelezede te worden gemaakt. Daarnaast achten we de uitvoering van nieuwe tijdreductie-experimenten zinvol. Tenslotte komt het ons wenselijk voor, dat in de toekomst ook onder de lagere school-jeugd periodiek tijdsbestedingsonderzoek wordt verricht, want vooral de kennis van het leesgedrag van deze leeftijdsgroep laat ons inziens veel te wensen over.

Het onderzoek naar de invloed van de televisie op de leesvoorkeuren van de jeugd toont aan dat de keuze van de gelezen boeken voor een deel door de televisie wordt bepaald. Met name de televisiefilms of -series kunnen aanleiding geven de boekversie te gaan lezen, zij het dat niet vaststaat dat men hierdoor ook méér gaat lezen. Onduidelijk is of de jeugd onder invloed van de televisie een voorkeur voor kwalitatief mindere boeken ontwikkelt, maar

er zijn wel aanwijzingen dat de jeugd de laatste tien jaar feitelijk meer boeken waar men snel doorheen is, is gaan lezen.

Het Amerikaanse onderzoek bevat indicaties dat veel televisiekijken een nadelige invloed op de leesvaardigheid kan hebben, vooral als het gaat om groepen die traditioneel gewoon zijn relatief veel te lezen. We betwijfelen echter of dit voor Nederlandse kinderen geldt. De jeugdprogramma's, waarin de 6-8-jarigen de meeste kijktijd steken, en de dramaprogramma's waaraan vanaf 9 jaar de meeste kijktijd wordt besteed (Van der Voort & Beishuizen, 1986) bevatten namelijk een groot aantal ondertitelde films uit den vreemde. Omdat het vlot lezen van de snel verdwijnende ondertitels een voorwaarde is om met goed begrip de films te volgen, oefent de Nederlandse jeugd bijna dagelijks voor het scherm haar leesvaardigheid. Op de invloed die televisiekijken op het lezen van boeken uitoefent zijn we niet gerust, maar de leesvaardigheid van de Nederlandse jeugd is ons inziens bij televisiekijken alleen maar gebaat.

LITERATUUR

- Adams, A.H., & Harrison, C.B. (1975). Using television to teach specific reading skills. *The Reading Teacher*, 29 (1), 45-51.
- Anderson, C.C., & Maguire, T.O. (1978). The effect of TV viewing on the educational performance of elementary school children. *Alberta Journal of Educational Research*, 24 (3), 156-163.
- Bachen, C.M., Hornby, M.C., Roberts, D.F., & Hernández-Ramos, P.F. (1982). *Television viewing and the development of reading skills: Survey evidence*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, New York, NY, march. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 214 150).
- Bradshaw, J.L. & Nettleton, N.C. (1983). Hemispheric specialization: return to a house divided. *The Behavioral and Brain Sciences*, 6, 528-533.
- Brown, J.R., Cramond, J.K. & Wilde, R.J. (1974). Displacement effects of television and the child's functional orientation to media. In J.G. Blumler, & E. Katz (Eds.), *The uses of mass communications* (pp. 93-112). London: Sage.
- CBS (1964). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel I: Enige vormen van licht en ernstig amusement, herfst 1962*. Zeist: Uitgeversmaatschappij W. de Haan N.V.
- Collins, W.A. (1982). Cognitive processing in television viewing. In D. Pearl, L. Bouthilet & J. Lazar (Eds.), *Television and behavior. Ten years of scientific progress and implications for the eighties. Vol. 2: Technical reviews* (pp. 9-23), Rockville, MD: National Institute of Mental Health.
- Degrosky, D.S. (1981). *Television viewing and reading achievement of seventh and eighth graders*. Rutgers, The State University of New Jersey. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 215 291).
- Fasick, A.M. (1984). Moving into the future. *Canadian Library Journal*, 41 (1), 1-5.
- Feeley, J.T. et al. (1979). *Interest patterns and media preferences of middle-grade children revisited*. New Jersey: William Paterson College. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 172 167).
- Fetler, M. (1984). Television viewing and school achievement. *Journal of Communication*, 34 (2), 104-118.
- Gadberry, S. (1980). Effects of restricting first graders' TV-viewing on leisure time use, IQ change, and cognitive style. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 1, 45-57.
- Greenstein, J. (1954). Effects of television on elementary school grades. *The Journal of Educational Research*, 48 (3), 161-176.

- Hamilton, H.B. (1973). *The relationship between televiewing and the reading interests of seventh grade pupils*. (University Microfilms No. 74-14,232).
- Heather, P. (1983). *Young people's reading: A study of the leisure reading of 13-15 year olds*. Sheffield, GB: Centre for Research on User Studies, University of Sheffield.
- Heideman, P.J. (1957). *A study of the relationship between televiewing and reading abilities of eighth grade students*. Unpublished doctoral dissertation, University of Minnesota.
- Hendrikse, D. (1986). De nieuwe analfabeten. *Intermediair*, 22 (14), 21, 23, 43.
- Himmelweit, H.T., Oppenheim, A.N. & Vince, P. (1958). *Television and the child*. London: Oxford University Press.
- Hornik, R. (1978). Television access and the slowing of cognitive growth. *American Educational Research Journal*, 15 (1), 1-15.
- Hornik, R. (1981). Out-of-school television and schooling: hypotheses and methods. *Review of Educational Research*, 51, 193-214.
- Ingham, J. (1981). *Books and reading development: The Bradford book flood experiment*. London: Heinemann.
- Knulst, W. & Schoonderwoerd, L. (1983). *Waar blijft de tijd? Onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij. - (Sociale en culturele studie No. 4/Sociaal en Cultureel Planbureau).
- Kohr, R.L. (1979). *The relationship of homework and television viewing to cognitive and noncognitive student outcomes*. Paper presented at the Annual Meeting of the National Council for Measurement in Education, San Francisco.
- Kooyman, A. (1979). De opmars van de beeldcultuur. *Intermediair*, 15 (36), 11-19.
- LaBlonde, J.A. (1966). *A study of the relationship between the television viewing habits and scholastic achievement of fifth grade children*. (University Microfilms No. 67-19).
- Levelt, P.B.M. (1979). Televisie en taalontwikkeling. *Pedagogische Studiën*, 56, 379-387.
- Levelt, P.B.M. (1981). *Voor beeld. Wat kinderen van de televisie leren kunnen*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Long, B.H. & Henderson, E.H. (1970). *Children's use of time: Some personal and social correlations*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 054 475).
- Mak, G. (1986). Vallende bladen. De opiniepers in moeilijkheden. *NRC*, 20 augustus.
- Mates, B.F. (1980). Current emphases and issues in planned programming for children. In E.L. Palmer & A. Dorr (Eds.), *Children and the faces of television. Teaching, violence, selling* (pp. 19-32). New York: Academic Press.
- Medrich, E.A. (1979). Constant television: a background to daily life. *Journal of communication*, 29 (3), 171-176.
- Medrich, E.A., Roizen, J.A. Rubin, V. & Buckley, S. (1982). *The serious business of growing up: a study of children's lives outside school*. Berkeley: University of California Press.
- Meuleman, E. (1986). "Televisie is toch onderteld?" *NRC*, 29 augustus.
- Moldenhauer, D.L. & Miller, W.H. (1980). Television and reading achievement. *Journal of Reading*, 23, 615-619.
- Morgan, M. (1980). Television and reading: does more equal better? *Journal of Communication*, 30 (1), 159-165.
- Morgan, M. & Gross, L. (1980). Television and academic achievement. *Journal of Broadcasting*, 24 (2), 117-232.
- Morgan, M., & Gross, L. (1982). Television and educational achievement and aspirations. In D. Pearl, L. Bouthilet & J. Lazar (Eds.), *Television and behavior: ten years of scientific progress and implications for the eighties. Vol. 2: Technical reviews* (pp. 78-90). Rockville, MD: National Institute of Mental Health.
- Murray, J.P. & Kippax, S. (1978). Children's social behavior in three towns with differing television experience. *Journal of Communication*, 28 (1), 19-29.
- Murray, J.P., & Kippax, S. (1981). Television's impact on children and adults: international perspectives on theory and research. In G.C. Wilhoit & H. de Bock (Eds.), *Mass Communication Review Yearbook. Vol. 2* (pp. 582-638). Beverly Hills, CA: Sage.
- NAEP (1985). *The reading report card: progress toward excellence in our schools* (Report No. 15-R-01). New Jersey: National Assessment of Educational Progress, Educational Testing Service.
- Nederlandse Stichting voor Statistiek (1963). *Kinderen en boeken. Een onderzoek naar koop-, lees- en studiegewoonten* (i.o.v. Stichting Spuurwerk betreffende het Boek), 's-Gravenhage.

- Neuman, S.B. (1981). *The effects of television on reading behavior*. Paper presented at the Annual Meeting of the International Reading Association (New Orleans, LA; april). (ERIC Document Reproduction Service No. ED 205 941).
- Neuman, S.B. (1982). Television viewing and leisure reading: a qualitative analysis. *Journal of Educational Research*, 75, 299-304.
- Neuman, S.B. & Prowda, P. (1982). Television and reading achievement. *Journal of Reading*, 25, 666-670.
- NOS (1978). *Rapport inzake een onderzoek naar de betekenis van de massamedia voor kinderen van de lagere school* (Rapport R-202). Hilversum: NOS/Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek.
- NOS (1986). *De belangstelling voor Nederlandse en buitenlandse zenders - maart 1986* (Rapport B86-076). Hilversum: NOS/Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek.
- NOVUM/Intomart (1985). *Nationaal onderzoek jongerenbladen 1985. Leesgewoonten, activiteiten/bezigheden, koop-/bezitspatronen, psychografie* (i.o.v. Admedia B.V. en Oberon B.V.). Hilversum.
- Oud, J.H.L. (1986). Analfabetisme in Nederland? Commentaar op de Voorstudie Periodieke Peiling van het Onderwijsniveau (PPON). *Pedagogische Studiën*, 63, 85-91.
- Postman, N. (1982). *The disappearance of childhood*. New York: Dell Publishing Co.
- Postman, N. (1983). Engaging students in the great conversation. *Phi Delta Kappan*, 64, 310-316.
- Postman, N. (1986). *Amusing ourselves to death. Public discourse in the age of show business*. London: Heinemann.
- Powers, R.R. (1978). *Changes in the reading and media interests of high school students today*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 172 138).
- Quisenberry, N. & Klasek, C. (1976). *The relationship of children's television viewing to achievement at the intermediate level*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 143 336).
- Robinson, J. (1977). *How Americans use time*. New York: Praeger.
- Salomon, G. (1981). *Communication and education: social and psychological interactions*. Beverly Hills/London: Sage.
- Schmidbauer, M. & Löhr, P. (1985). *Der Markt der kommerziellen Kindermedien*. München, etc.: Saur.
- Schoonderwoerd, L.P.H. & Knulst, W.P. (1982). *Mediagebruik bij verruiming van het aanbod*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij. - (Voorstudies en achtergronden mediabeleid/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, M4).
- Schramm, W., Lyle, J. & Parker, E. (1961). *Television in the lives of our children*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- SCP (1986). *Sociaal en cultureel rapport 1986*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Singer, J.L. & Singer, D.G. (1983). Psychologists look at television: cognitive, developmental, personality and social policy implications. *American Psychologist*, 38, 826-834.
- Slater, B.R. (1965). An analysis and appraisal of the amount of television, general school achievement and socioeconomic status of third grade students in selected public schools of Eric County, N.Y. *Dissertation Abstracts*, 25, 5651A.
- Smyser-O'Sullivan, S.L. (1980). *A study of the relationship between television viewing habits and early reading achievement*. (University Microfilms No. AAD81-11630).
- Splaine, J. (1978). Television and its influence on reading. *Educational Technology*, 18(6), 15-19.
- Starkey, R. & Starkey, J.D. (1981). *Some differences between third graders who read up to expectancy and those who read below expectancy*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 212 978).
- Starkey, J.D. & Swinford, H.L. (1974). *Reading, does television viewing time affect it?* (ERIC Document Reproduction Service No. ED 090 966).
- Steinborn, P. & Franzmann, B. (1980). Kommunikationsverhalten und Buch bei Kindern und Jugendlichen. Ergebnisse einer empirischen Untersuchung. In K.E. Maier (Ed.), *Kind und Jugendlicher als Leser* (pp. 159-192). Bad Heilbrunn/Obb.: Klinkhardt.
- Tellegen-Van Delft, S. (1986). *Waarom zou je lezen? Een onderzoek naar leesredenen en*

- leesbeletsels van leerlingen in het vierde, zesde en achtste leerjaar*. Amsterdam: Baschwitz Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Toussaint-Dekker, A. (1987). *Boek en school. Een onderzoek bij leerlingen van het voortgezet onderwijs naar relaties tussen leesgewoonten in de moedertaal en het lezen en beoordelen van Franse boeken voor school*. Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.
- Van der Voort, T.H.A. (1986a). Verslindt de televisie alfabeten? Over 'Het verdwijnende kind' van Neil Postman. *En nu over jeugdliteratuur*, 13, 115-119.
- Van der Voort, T.H.A. (1986b). Massamedia als buitenschoolse leerplaats. *Onderwijs en Media*, 27 (1352), 1-22.
- Van der Voort, T.H.A. (1987). No business but show business, Over "We amuseren ons kapot" van Neil Postman. *Leesgoed*, 14 (2), 67-70.
- Van der Voort, T.H.A. & Beentjes, J.W.J. (1987). Kweekt de televisie analfabeten? *Intermediair*, 23 (4), 25, 27, 29.
- Van der Voort, T.H.A. & Beishuizen, M. (1986). *Massamedia en basisvorming*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij. - (Serie Voorstudies en Achtergronden/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, V49).
- Van Ours, J.G. (1982). *Mediaconsumptie. Een analyse van het verleden en een verkenning van de toekomst*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij. - (Voorstudies en achtergronden mediabeleid/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, M15).
- Voll, R., Allehoff, W.H. & Schmidt, M.H. (1983). Fernsehkonsum, Lesegewohnheiten und psychiatrische Auffälligkeit bei achtjährigen Kindern. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*, 32, 193-199.
- Vooijs, M.W., Van der Voort, T.H.A., & Beentjes, J.W.J. (1987). De geschiktheid van verschillende typen vragen om de kijktijd en leestijd van kinderen te meten. *Massacommunicatie*, 15, p65-80.
- Walberg, H.J. & Tsai, S.L. (1985). Correlates of reading achievement and attitude: a national assessment study. *Journal of Educational Research*, 78 (3), 159-167.
- Ward, B., Mead, N.A. & Searls, D.T. (1983). *The relationship of students' academic achievement to television watching, leisure time reading and homework*. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 236 249).
- Wesdorp, H. (1985). *Goed onderwijs, wat is dat? Voorstudie periodieke peiling van het onderwijsniveau*. 's-Gravenhage: SVO/SCO/O&W (Selecta Reeks).
- Whitehead, F., Capey, A.C., Maddren, W. & Wellings, A (1977). *Children and their books*. London: Macmillan Education.
- Williams, P.A., Haertel, E.H., Haertel, G.D. & Walberg, H.J. (1982). The impact of leisure-time television on school learning: a research synthesis. *American Educational Research Journal*, 19 (1), 19-50.
- Williams, T.M. (1979). *The impact of television: a study of three Canadian communities*. Paper presented at the Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development. (San Francisco, march). (ERIC Document Reproduction Service No. ED 171 401).
- Winn, M. (1985). *The plug-in drug: television, children and the family*, New York, NY: Viking Penguin Inc.
- Witty, P. (1966). Studies of mass media, 1949-1965. *Science Education*, 50 (2), 119-126.
- Witty, P. (1967). Children and the television era. *Elementary English*, 44, 528-535, 554.
- Zuckerman, D., Slinger, J.L., & Singer, D.G. (1980). Television viewing, children's reading, and related classroom behavior. *Journal of Communication*, 30 (1), 166-174.

ABSTRACT, Beentjes, J.W.J. & van der Voort, T.H.A. 'The effects of television on children's reading behavior: a review of research'. *Massacommunicatie*, 1987/2 p. 107-134

There is a general concern that children due to the expanding television culture gradually turn their backs on the printed media. As a result of their television viewing, children are assumed to read less, and less proficiently, and to develop a preference for qualitatively inferior reading material. In this review article these assumptions are evaluated by analyzing international and Dutch research.

Research does not indicate today's children's reading skills to be inferior to those of earlier

generations. Dutch adolescents' time spent on reading, however, has decreased considerably during the past decennium. The present research evidence does not decidedly show television to be the cause of this decrease, but it does not exclude the possibility either.

There is hardly any research on the question if television causes children to develop a preference for easily accessible reading material, such as comics and picture-dominated books. Research does suggest, however, that Dutch adolescents increasingly read books demanding little effort and time.

American research indicates that heavy television viewing can slow down the growth of reading skills, especially in groups of children that generally read a lot (girls, high-IQ, and high-SES children). This research finding does not necessarily apply to Dutch children. Since on Dutch television foreign TV programmes are not dubbed, children can practice reading skills by reading subtitles daily.

HARRY VAN DEN BERG & CEES VAN DER VEER

Achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires

Binnen het wetenschappelijk onderzoek dat zich bezig houdt met het analyseren van televisiefilms werd tot op heden weinig aandacht besteed aan de specifieke rol welke achtergrondmuziek vervult in films. Dat hangt waarschijnlijk samen met de complexiteit van de problemen, die zich voordoen bij de analyse van achtergrondmuziek in de context van zowel het verbale als visuele vertoog in de betreffende films. De ontwikkeling van een instrumentarium voor een dergelijke analyse vereist de combinatie van filmtheoretische, muziektheoretische en meer algemeen communicatietheoretische inzichten. In dit artikel wordt, naast enige aandacht voor recente ontwikkelingen op het terrein van de analyse van extra-muzikale betekenissen van populaire muziek, met name aandacht besteed aan een methode om inzicht te krijgen in de rol van het muzikale vertoog bij het creëren van een 'preferred meaning' van televisiedocumentaires. Hoewel deze methode expliciet niet uitgaat van een of andere universaliteitsmythe (volgens welke er universele (extra-muzikale) betekenisdimensies zouden bestaan), vertoont zij niettemin enige verwantschap met Osgoods 'semantische differentiaal'.

Het is een gangbare gedachte, dat filmmuziek bij de meeste genres functioneert als achtergrondmuziek. Filmmuziek is immers (behalve wanneer het musicals of films over muziek betreft) zoiets vanzelfsprekends geworden, dat haar specifieke rol over het hoofd wordt gezien: de aandacht is met name gericht op de 'voorgond', i.c. het beeld.

Toch is het de vraag of de verhouding tussen 'voor-' en 'achtergrond' wel een goed vertrekpunt is voor de conceptualisering van de verhouding tussen 'beeld' en 'muziek'. Het begrip 'achtergrondmuziek' verdoezelt niet alleen verschillen tussen voor bepaalde filmgenres kenmerkende codes waarbinnen muziek functioneert, maar ook verschillen tussen mediaspecifieke filmpraktijken. De rol van muziek bij filmdocumentaires kan onzes inziens niet zonder meer vergeleken worden met de manier waarop muziek in speelfilms functioneert. Daarnaast is het van belang om in dit opzicht televisieseries en documentaires te onderscheiden van speelfilms van documentairefilms, die in eerste instantie geproduceerd worden ten behoeve van de bioscoop-roulatie.

We zullen ons in dit artikel beperken tot het medium televisie en met name tot documentaires welke ten behoeve van nieuws- en actualiteitenprogramma's geproduceerd worden.

De centrale vraag waarmee we ons bezig houden is op welke manier de rol van muziek bij dergelijke documentaires geanalyseerd zou kunnen worden. Deze vraag is, gelet op de stand van zaken op zowel film- als muziektheoretisch terrein, niet eenvoudig te beantwoorden. Dat heeft niet alleen te

maken met de diversiteit in theoretische aanzetten¹⁾, maar ook en vooral met de geringe aandacht binnen de sociale wetenschappen voor televisie en film, zeker waar het gaat om het analyseren van de inhoud van films en televisieprogramma's.²⁾

Voor deze geringe aandacht zijn een aantal oorzaken aan te wijzen. De belangrijkste daarvan heeft ongetwijfeld te maken met het probleem van de verhouding tussen de verschillende betekenisystemen die in films op elkaar inwerken.

Binnen filmdocumentaires spelen tenminste drie componenten een belangrijke rol m.b.t. de door de filmmakers beoogde informatieoverdracht:

- het verbale vertoog, welke tot stand komt door het gesproken woord en/of de weergegeven tekst;
- het visuele vertoog, welke tot stand komt door een reeks filmbeelden;
- het acoustische vertoog, welke tot stand komt door muziek, stemgeluiden en (andere) achtergrondgeluiden.

Deze drie componenten staan uiteraard niet los van elkaar maar functioneren binnen elkaars context. Dat maakt de analyse ervan tot een complexe zaak.

In dit artikel zal, naast enige aandacht voor recente ontwikkelingen op het terrein van de analyse van extra-muzikale betekenissen van (populaire) muziek, met name aandacht besteed worden aan een methode om inzicht te krijgen in de betekenis van het muzikale vertoog in relatie tot de beoogde informatie- en interpretatie-overdracht door filmdocumentaires.

De structuur van televisiedocumentaires

Een filmdocumentaire heeft doorgaans als expliciet oogmerk het overdragen van informatie met gebruikmaking van de mogelijkheden die het medium film biedt. In eerste instantie is men geneigd te veronderstellen dat die mogelijkheden in beginsel ruimer zijn dan die van andere communicatiemediën, zoals de pers of het boek (geschreven woord) of de radio (gesproken woord en/of achtergrondgeluiden, al dan niet in combinatie met muziek). Eén van de tot op heden meest uitvoerige studies op dit terrein betreft een onderzoek van Wember (1976). Hij onderzocht het informatiegehalte van vijftig kortere en langere documentaires, vervaardigd door het 'Zweites Deutsche Fernsehen' over de situatie in Noord-Ierland uit de periode 1967-1973.

De resultaten van dit onderzoek vormen een vernietigende kritiek op deze televisiedocumentaires. Wember kwam namelijk tot de ontdekking, dat gemiddeld 80% van de kijkers de betreffende documentaires zeer informatief en duidelijk vond, terwijl gemiddeld slechts 20% van de kijkers essentiële informatie uit de films enigszins had begrepen en onthouden.

Als oorzaken van de kennelijk aanwezige kloof tussen de subjectieve beoordeling van het informatiegehalte enerzijds en de werkelijke informatie die men opneemt anderzijds wijst Wember op het volgende:³⁾

In de eerste plaats blijkt uit een nauwkeurige inhoudsanalyse van deze documentaires, dat bepaalde filmesthetische tradities, die bedoeld zijn om de aandacht van de kijker vast te houden, de informatie-overdracht belemmeren:

- er wordt gebruik gemaakt van een groot aantal korte instellingen, waardoor veel beeldwisselingen plaats vinden, die nauwelijks inhoudelijk gemotiveerd kunnen worden;
- soortgelijke instellingen worden bij de montage op nogal willekeurige wijze door elkaar gemixed;
- bij rustige beelden wordt, ongeacht de inhoud, veel meer gesneden dan bij bewegende beelden;
- de camera wordt bij voorkeur gericht op bewegende beelden, terwijl deze vaak een nietszeggend karakter hebben;
- camerabewegingen worden veelvuldig gehanteerd, zonder dat daar inhoudelijk enige noodzaak voor is. Camerabewegingen functioneren hoofdzakelijk als compensatie voor een gebrek aan bewegende objecten;
- de camera wordt bij voorkeur op bijzondere gebeurtenissen gericht of tracht (bij afwezigheid van werkelijke bijzonderheden) iets bijzonders te creëren d.m.v. een kunstmatige intensivering: ongewone perspectieven, reusachtige vergrotingen van details, verschuiving van opname-scherpte naar achtergrond of voorgrond, e.d.;

Het gemeenschappelijke kenmerk van deze traditie m.b.t. de technische vormgeving is, dat ze gericht zijn op het continu creëren van beweging, waarbij de inhoud van het vertoonde secundair is.

We zouden deze tradities kunnen kwalificeren als 'film-esthetisch opportunisme', immers het uitgangspunt van deze filmtechnische praktijk lijkt: de beweging is alles, de inhoud niets.

Deze filmpraktijk wordt gelegitimeerd door een bepaalde ideologie van de documentaire: een continue stroom van bewegingsprikkels is nodig om de aandacht van de kijker vast te houden.

In de tweede plaats bestaat er volgens Wember tussen de thematiek van het gefilmde en het gesproken commentaar vaak een grote discrepantie. Het is daarom voor de kijker moeilijk om zijn aandacht zowel op het vertoonde als op het gesprokene te richten. Deze opgave wordt echter onmogelijk wanneer enerzijds de beelden sterk de aandacht trekken door de hiervoor genoemde vormkenmerken, terwijl anderzijds de tekst een relatief hoge moeilijkheidsgraad heeft.

Dat laatste is nu juist het geval in televisiedocumentaires, die bedoeld zijn

om achtergrondinformatie over actuele politieke, sociale en economische ontwikkelingen te geven.

De discrepantie tussen beeld en commentaar leidt ertoe dat kijkers geen concrete zinvolle informatie meer opnemen. Tegelijkertijd wordt de prikkeling (Wember gebruikt de term 'Augenkitzel', p. 66) als aangenaam ervaren, waardoor bij de kijkers gemakkelijk het gevoel ontstaat dat men bezig is met een plezierige en zinvolle tijdspassing, en waardoor tevens de indruk postvat als zou de film als zodanig zinvol en informatief zijn.

De tegenstelling tussen de schijnbare informatierijkdom van dit soort films enerzijds en de povere resultaten van het door documentairemakers beoogde proces van informatieoverdracht anderzijds moet volgens Wember worden verklaard door de structuur van de films zelf, d.w.z.: het verbale vertoog heeft veelal niets uitstaande met het visuele vertoog.

De achterliggende factoren die deze structurele kloof veroorzaken moeten volgens Wember niet worden gezocht in bewuste doelstellingen van documentaire-makers, maar in de productieomstandigheden waarbinnen deze documentaires worden geproduceerd, zoals: productiedwang i.v.m. actualiteit, de beschikbare en geprogrammeerde zendtijd en in de beperkingen van het filmmedium. Vooral deze laatste factor is volgens Wember van belang omdat:

'(...) (man)...die Hintergründe und Zusammenhänge nicht einfach (kan) abfilmen. Die geschichtliche Ursachen liegen nicht auf der Strasse, so dass man die Kamera nur draufhalten braucht. Mit der Filmkamera erfasst man immer nur die sichtbare Oberfläche (...) Für die Darstellung von Hintergründen ist die Filmkamera ungeeignet' (Wember, 1976, op. cit. p. 68).

De functie van het begeleidend commentaar zou derhalve moeten zijn het belichten van de achtergronden van het betreffende onderwerp. Echter, als gevolg van het betoverende effect van de beelden ontstaat er een kloof tussen het visuele en verbale vertoog, waardoor de overdracht van informatie over achtergronden onmogelijk wordt gemaakt.

Samengevat: het visuele vertoog functioneert in de door Wember onderzochte documentaires als stoorzender bij de informatieoverdracht.

Wembers conclusie is dan ook dat dergelijke filmdocumentaires geen bijdrage kunnen leveren aan een effectieve informatieoverdracht.

Achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires

Slechts wanneer het filmmedium wordt gebruikt voor het illustreren of ondersteunen van het verbale vertoog, wordt de kloof tussen beeld en tekst opgeheven.⁴⁾

Het is opvallend dat Wember bij zijn onderzoek geen aandacht besteedt aan

een derde component binnen filmdocumentaires. Immers, naast het verbale vertoog en het visuele vertoog speelt eveneens het geluid (veelal in de vorm van achtergrondmuziek) een bepaalde rol.

Wanneer we Wember's redenering zouden volgen dan zou ten aanzien van de functie van achtergrondmuziek de conclusie moeten worden getrokken dat, waar beelden veelal functioneren als 'Augenkitzel', muziek veelal functioneert als 'Ohr-kitzel', als aangename prikkeling voor het gehoor, en daarmee mogelijkerwijze de aandacht van de kijker afhoudt van de informatie welke de film beoogt over te dragen.

De benadering van Wember lijkt echter te pessimistisch. Het is onzes inziens niet noodzakelijkerwijze het geval, dat de combinatie van verschillende betekenisssystemen de effectiviteit van de informatieoverdracht per definitie blokkeert.⁵⁾

Op filmtheoretisch terrein zijn er diverse oriëntaties, waarin een hele andere kijk op de uitdrukkingsmogelijkheden van film tot uiting komt. Zo vinden we al bij Eisenstein (1972) de fundamenteën van een theoretische benadering, waarin de grote mogelijkheden van het filmmedium, vergeleken bij andere vormen van expressie (letterkunde, muziek, schilder- en beeldhouwkunst, toneel) onderstreept wordt. Deze mogelijkheden vloeien zijns inziens voort uit het feit, dat het filmmedium beschouwd kan worden als een synthese van andere expressievormen. Bij film kan gebruik worden gemaakt van een oneindige rijkdom aan mogelijke combinaties van verschillende elementen. De belangrijkste bijdrage van Eisenstein's filmtheorie is dan ook gelegen in zijn opvattingen over montage (Eisenstein, z.j.). De principiële betekenis van de montage voor de verbeelding van algemene begrippen komt zijns inziens tot uiting in het mechanisme waarbij uit een associatie van afzonderlijke voorstellingen een nieuwe kwaliteit ontstaat, een nieuwe voorstelling. Deze voorstelling is voor een belangrijk gedeelte een inductie-effect, d.w.z.: filmbeelden en sequenties worden aan elkaar gekoppeld waardoor als het ware een versmelting van betekenissen optreedt. Dit inductie-effect kan worden opgevat als een zich vrijwel automatisch voltrekkend proces waaraan de kijker zich niet kan onttrekken. Een beeld van een rijdende auto, gevolgd door een beeld van langs de camera voorbijschietende huizen, leidt bij de kijker tot de voorstelling: auto rijdt langs huizen. Of die auto eigenlijk wel langs de huizen rijdt, doet in werkelijkheid niets terzake.

De montage-theorie van Eisenstein heeft niet alleen betrekking op de verhouding tussen beelden onderling en tussen beeld en tekst, maar eveneens op de verhouding tussen beeld, tekst en muziek in filmdocumentaires. Naast een situatie waarin tekst, beeld en muziek elkaar ondersteunen biedt de montage-praktijk eveneens de mogelijkheid contrasten op te wekken tussen de verschillende onderscheiden componenten, hetgeen gevolgen heeft voor de interpretatie door kijkers. Een breuk of contrast tussen beeld

en geluid wordt door Eisenstein niet uitgesloten als vormgevingsprincipe. Integendeel, Eisenstein is van mening dat de geluidsfilm alleen dan een stap vooruit betekent, wanneer de mogelijkheden benut worden van een contrapunctische combinatie van geluid en beeld (Eisenstein, 1964).

Hoewel Eisenstein (als reactie op het naturalisme van de geluidsfilm) veel te eenzijdig contrast en contrapunt als het montageprincipe bij uitstek poneert⁶⁾, blijft het de verdienste van auteurs als Eisenstein, dat zij al bij de introductie van de geluidsfilm de vrijwel onbegrensde mogelijkheden van montage technieken onderzochten om informatie over en interpretaties van maatschappelijke verschijnselen over te dragen.

Uit onderzoek dat wij hebben gedaan naar de 'effectiviteit' van televisiedocumentaires over een spectaculair arbeidsconflict⁷⁾ blijkt dat deze documentaires weliswaar weinig substantiële informatie overdragen, maar dat ze wel degelijk een bepaalde voorstelling (in de betekenis van een bepaalde interpretatie) overbrengen bij kijkers. Zo bleek dat, wanneer de dezelfde filmbeelden op alternatieve wijzen worden gecombineerd met gesproken tekst en/of achtergrondmuziek, de overgedragen interpretaties van het betreffende verschijnsel ook tamelijk drastisch uiteenlopen.

Het probleem, waarmee we bij de opzet van dit onderzoek werden geconfronteerd, is het ontbreken van een bruikbaar meetinstrumentarium om analyses te plegen van films waarbij recht wordt gedaan aan de verhouding tussen de afzonderlijke componenten, die binnen films zijn te onderscheiden.

Kuchenbuch onderscheidt naast essayistische en filmesthetische wijzen van analyseren twee benaderingen, die kunnen worden opgevat als pogingen tot systematisch empirisch onderzoek van de inhoud van films: a) de formeel-kwantitatieve benadering van filmische componenten, en b) de semiotische benadering van filmmateriaal.

Daar waar de formeel-kwantitatieve analyse geen rekening houdt en kan houden met de manier waarop verschillende filmische componenten gecombineerd worden, lijkt een semiotische benadering, waarin per definitie rekening wordt gehouden met de betekenis van afzonderlijke elementen binnen een bredere context, een meer adequate benadering voor de analyse van films en voor de rol van filmmuziek.⁸⁾

In het vervolg van dit artikel zal aandacht worden besteed aan de mogelijkheden die een dergelijke op bepaalde semiologische uitgangspunten geënte methode biedt bij de analyse van achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires.

Met name de volgende algemene uitgangspunten zijn daarbij van belang. Een film is opgebouwd uit verschillende systemen, het verbale systeem, het visuele systeem en het acoustische systeem. Elk van die systemen kan wor-

den opgevat als een systeem van tekens, welke op grond van bepaalde codes zijn gerangschikt. Taalkundige codes (b.v. bepaalde begrippen) zorgen ervoor dat de taal begrijpelijk is. Filmsche codes zorgen voor herkenbaarheid (b.v. wanneer de cowboy met de zwarte hoed verschijnt herkent iedereen in hem de schurk). Muzikale codes (b.v. een bepaald accoorden-schema) bieden referentiepunten voor de herkenning van een bepaald muzikaal genre. Echter, tekens binnen het ene systeem verwijzen niet alleen en altijd naar objecten en situaties in de werkelijkheid (d.w.z.: het 'verfilmde' maatschappelijke verschijnsel) maar ook naar andere teken-systemen. Filmmuziek bijvoorbeeld anticipeert soms op een bepaalde dramatische ontknoping in de film.

Bij de codes volgens welke verschillende tekens zijn gerangschikt spelen (sub)cultureel bepaalde waarderingen en associaties een rol. In 'westerns' bijvoorbeeld, speelt veelal een bepaalde ideologie over man-vrouw relaties een belangrijke rol, die met name tot uiting komt in de combinatie van bepaalde filmbeelden met een bepaald soort romantische muziek. Ook de wijze waarop de systemen van tekens op elkaar worden betrokken wordt dus gereguleerd door codes. Deze codes zijn enerzijds uitdrukking van een bepaalde dominante filmtechnische praktijk maar anderzijds zijn ook deze codes (sub)cultureel bepaald. Uit ons onderzoek naar de inhoud van televisiedocumentaires bleek sprake te zijn van het domineren van een soort amusementscode, welke niet alleen in de beeldmontages tot uiting kwam maar ook in de manier waarop achtergrondmuziek gecombineerd werd met bepaalde beeldsequenties.⁹⁾

Aangezien televisiedocumentaires vooral gericht zijn op de overdracht van informatie over achtergronden van nieuwsfeiten kan als specifiek methodisch uitgangspunt worden geformuleerd dat het verbale vertoog binnen informatieve filmdocumentaires centraal staat en dat het visuele en acoustische vertoog ten opzichte hiervan een complementaire functie vervult (ondersteunend, contrasterend of neutraal).

Toegespijst op de rol van achtergrondmuziek betekent dit dat de analyse ervan het meest adequaat kan geschieden in eerste instantie in relatie tot het verbale vertoog en in tweede instantie tot het visuele vertoog.¹⁰⁾ Dit methodische uitgangspunt impliceert overigens niet, dat muziek en beeld een minder belangrijke functie in televisiedocumentaires vervullen dan de gesproken tekst. Het is heel goed mogelijk dat muziek en/of beeld een beslissende rol vervullen bij het valideren of het ontkrachten van het verbale vertoog.

De rol van muziek in televisieseries; de benadering van Philip Tagg

Muziek, als onderdeel van het acoustisch systeem binnen een film, bevat een

eigen betekenisstructuur. De wijze waarop deze betekenisstructuur het meest vruchtbaar kan worden geanalyseerd is van oudsher aanleiding tot hevige controversen. In het algemeen kan worden gesteld dat noch de muziekwetenschap, noch de communicatiewetenschap er tot op heden in is geslaagd een goed instrument te ontwikkelen voor de analyse van de betekenis van muziek binnen de context van verschillende filmgenres en verschillende media.

Een van de tot op heden meest vruchtbare pogingen in dit verband is het onderzoek van Philip Tagg naar de betekenis van de filmmuziek bij de Amerikaanse politieserie Kojak (Tagg, 1979a) en in aansluiting daarop zijn onderzoek naar de betekenis van de muziek van de top-hit van Abba: 'Fernando the flute' (Tagg, 1981).

In deze paragraaf worden de uitgangspunten uiteengezet van de door Tagg gehanteerde methode, welke in eerste instantie ontworpen lijkt voor de analyse van de rol van populaire muziek in televisieseries.

Algemeen vertrekpunt bij de analyse van muziek is voor Tagg de constatering dat ontwikkelingen op het terrein van de muziek alleen begrepen kunnen worden in de context van maatschappelijke ontwikkelingen. Zo hangt bijvoorbeeld het ontstaan van 'populaire muziek', volgens Tagg, ten nauwste samen met bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. Juist vanwege de specifieke maatschappelijke achtergrond en functies kan populaire muziek onderscheiden worden van volksmuziek en kunstmuziek (zie schema 1).

Het is vooral populaire muziek die, in zeer uiteenlopende varianten, een rol lijkt te spelen bij televisiefilms.

Schema 1: Kenmerken van volksmuziek, kunstmuziek en populaire muziek (uit: Tagg, 1982, p. 42)

Characteristic		Folk music	Art music	Popular music
Produced and transmitted by	primarily professionals		*	*
Mass distribution	primarily amateurs usual	*		*
	unusual	*	*	
Main mode of storage and distribution	oral transmission	*		
	musical notation		*	
	recorded sound			*
Type of society in which the category of music mostly occurs	nomadic or agrarian	*		
	agrarian and industrial		*	
	industrial			*
Main twentieth-century mode of financing production and distribution of the music	independent of monetary economy	*		
	public funding		*	*
	'free enterprise'			
Theory and aesthetics	uncommon	*		
	common		*	*
Composer/author	anonymus	*		
	non-anonymus		*	*

Gegeven de in schema 1 weergegeven kenmerken van populaire muziek, kan populaire muziek niet zonder meer worden genalyseerd met behulp van het instrumentarium dat de muziekwetenschap traditiegetrouw ter beschikking staat. Zoals Tagg opmerkt:

'(...)Consideration of these distinguishing marks implies that it is impossible to 'evaluate' popular music along some sort of Platonic ideal scale of aesthetic values and, more practically, that notation should not be the analyst's main source material. The reason for this is that while notation may be a viable starting point for much art music analysis, in that it was the only form of storage for over a millennium, popular music, not least in its Afro-American guises, is neither conceived nor designed to be stored or distributed as notation, a large number of important parameters of musical expression being either difficult or impossible to encode in traditional notation' (Tagg, 1982, op. cit. p. 41).

Dit onvermogen van de traditionele muziekwetenschap houdt volgens Tagg verband met een grote mate van terughoudendheid wanneer het erom gaat de inhoud/structuur van een muzikaal vertoog op systematische wijze in verband te brengen met extra-muzikale factoren en de mede in relatie daarmee opgewekte emoties:

'(...)Perhaps these difficulties are in part attributable to such factors as (1) a kind of exclusivist guild mentality amongst musicians resulting in the inability and/or lack of will to associate items of musical expression with extra-musical phenomena; (2) a time-honoured adherence to notation as the only viable form of storing music; (3) a culturecentric fixation on certain 'notatable' parameters of musical expression (mostly processual aspects such as 'form', thematic construction, etc.), which are particularly important to the Western art music tradition. This carries with it a nonchalance towards other parameters not easily expressed in traditional notation (mostly 'immediate' aspects such as sound, timbre, electromusical treatment, ornamentation, etc.), which are relatively unimportant – or ignored – in the analysis of art music but extremely important in popular music' (Tagg, 1982, op. cit. p. 43, zie ook Rösing, 1981).

De beperkingen van deze formalistische traditie m.b.t. de analyse van muziek in de hiervoor aangestipte zin worden niet opgeheven door de meer subjectivistische benaderingswijze die in de muziekwetenschap ook een rol speelt. Deze laatste wordt terecht vaak bekritiseerd als onsystematisch waardoor muziek-analyse als het ware degenereert tot een 'exegetic guesswork and intuitively acrobatic "reading between the lines"' (Tagg, 1982,

op. cit. p. 43). In dat opzicht is de interpretatieve benaderingswijze vergelijkbaar met de hiervoor genoemde essay-achtige filmanalyses.

Wanneer echter een hermeneutische benadering kan worden gecombineerd met meer analytisch empirische benaderingen, zoals die bijvoorbeeld in sociaal-culturele wetenschappen gebruikelijk zijn, kan op meer systematische wijze onderzoek worden verricht naar de betekenis van (met name) populaire muziek.

Tagg zelf ontwikkelde een op semiologische uitgangspunten geënte methode voor de analyse van de betekenisstructuur van muzikale vertogen.¹¹⁾ De theoretische benadering, die aan deze methode ten grondslag ligt, is de zogenaamde 'cultural studies approach', zoals ontwikkeld op het Centre for Contemporary Cultural Studie (CCCS) van de Universiteit van Birmingham (UK).¹²⁾ Belangrijk uitgangspunt van deze benadering is, dat teken-systemen (dus zowel verbale, visuele als musicale vertogen) in beginsel polysemisch zijn. Anders gezegd, ondanks het dominante cultuurpatroon waarbinnen alle vormen van communicatie functioneren, kunnen diverse 'boodschappen' of beter gezegd: teksten (in de meest ruime zin van het woord, dus incl. films, etc.) in beginsel op verschillende wijzen worden gedecodeerd. Er bestaat echter m.b.t. de betekenisgeving van een tekst een 'preferred meaning', een voorkeursinterpretatie welke voortvloeit uit de wijze, waarop de betreffende tekst gestructureerd is.

Tagg's methode is er in feite op gericht inzicht te verkrijgen in datgene, wat door het CCCS de 'preferred meaning' van een tekst (i.c.: een bepaalde combinatie van muziekfragmenten en filmbeelden) wordt genoemd.

De belangrijkste vooronderstelling waar hij van uitgaat is dat, wanneer er uit onderzoek blijkt dat eenzelfde 'association and reaction in connection with the same piece of music (een museme, schr.)' (Tagg, 1979a, op. cit. p. 75.) wordt opgeroepen, er sprake is van een min of meer eenduidige affectieve functie van de betreffende eenheid van muzikale expressie.

In het kader van een hermeneutisch-semiologische methode, waarmee Tagg filmmuziek (zoals de muziek bij de politiserie 'Kojak') onderzoekt, ontwikkelde hij een analyse-apparaat dat bestaat uit ondermeer de volgende onderdelen (Tagg, 1979a, 1982):

- 1 Een checklist van parameters van muzikale expressie, betreffende:
 - tijdsaspecten (b.v. tempo, metrum),
 - melodische aspecten (b.v. tonaal bereik, timbre),
 - orchestrale aspecten (b.v. type en aantal stemmen/instrumenten),
 - acoustische aspecten (b.v. de afstand tussen geluidsbron en luisteraar),
 - dynamische aspecten (zoals niveau's van geluidsterkte) en
 - electromuzikale aspecten (zoals vervorming e.d.).

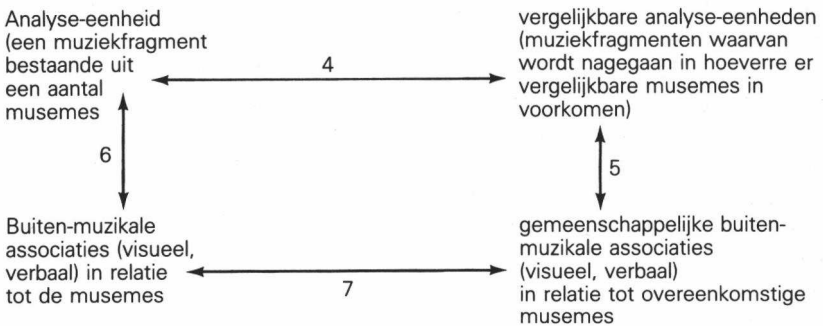
- 2 Het vaststellen van 'musemes' in de te onderzoeken filmfragmenten, d.w.z.: de kleinste eenheden van muzikale expressie die kenmerkend zijn voor een bepaalde muzikale stijl, mede aan de hand van deze checklist.
- 3 Het verzamelen van vergelijkingsmateriaal.
Aan een groot aantal vakgenoten wordt vervolgens gevraagd aan welke andere muziek(fragmenten) hen de te analyseren fragmenten doen denken, en welke buiten-muzikale associatie de betreffende fragmenten bij hen oproepen.
- 4 Op basis van een 'interobjectieve vergelijking' van elke analyse-eenheid (b.v. een afgebakend filmmuziekfragment) met het verzamelde vergelijkingsmateriaal (de vergelijkbare fragmenten) wordt nagegaan in hoeverre het betreffende muziekfragment qua structuur en muzikale expressie overeenkomt met de andere fragmenten.
- 5 Vervolgens, en dat betreft onzes inziens de belangrijkste stap in de analyse, wordt nagegaan welke (maatschappelijk/emotionele) betekenis elk van de gemeenschappelijke musemes uit het vergelijkingsmateriaal heeft. Dit geschiedt op tamelijk gedetailleerde wijze door de onderzoeker zelf, waarbij wordt nagegaan welke gemeenschappelijke buiten-muzikale maatschappelijk/emotionele associatie wordt opgeroepen. De onderzoeker wordt daarbij geholpen door eveneens verzamelde motiveringen van vakgenoten.
- 6 Daarna worden de te onderzoeken filmfragmenten zelf onderzocht op extra-muzikale associaties door middel van een grondige analyse van de afzonderlijke musemes in relatie tot de filmische context (het parallel lopende visuele en verbale vertoog). Dit gebeurt eveneens door de onderzoeker zelf.
- 7 Op basis van de vorige twee stappen kunnen overeenkomsten en verschillen tussen affecten van musemes in het onderzochte filmmuziekfragment enerzijds en het vergelijkingsmateriaal anderzijds worden vastgesteld. Voorgaande stappen resulteren in een systematische beschrijving van de mogelijke verbanden tussen de voor de betreffende filmmuziek karakteristieke musemes en specifieke buiten-muzikale associaties.
- 8 De laatste analysestap is erop gericht om deze veronderstelde verbanden te toetsen. Door middel van zgn. hypothetische substitutie kan worden onderzocht in hoeverre (in vergelijking met andere muziekfragmenten) de betekenis verandert door verandering in de structuur van een muziekfragment aan te brengen.

'(...) Since it is impossible or totally impractical to construct psychological test models isolating the effects of one museme in any listening situation, it is suggested that hypotheses of musematic "meaning" be tested by means of a technique well known from such practices as "majoring", "minoring",

"rocking up", "jazzing up" (...) Although (...) two melodic phrases contain exactly the same musical material, the order in which the material is presented and the way in which its constituent parts are elided into each other are both instrumental in determining the difference in affectual meaning' (Tagg, 1982, op. cit. pp. 50-51 en p. 58).¹³⁾

In schema 2 zijn de analyse stappen 4 t/m 7 met behulp van pijlen schematisch weergegeven.

Schema 2: Het vaststellen van de affectieve betekenis van een muziekfragment

Samengevat:

Tagg's analyse methode is erop gericht de betekenis van (populaire) muziek te onderzoeken, d.w.z.: de extra-muzikale (veelal emotioneel/maatschappelijke) betekenis van muziek.

Een voordeel van deze methode is dat het in beginsel mogelijkheden biedt om, op grond van systematisch onderzoek van muzikale codes, inzicht te krijgen in de 'preferred meaning' van een muzikaal vertoog.

Naar aanleiding van zijn zeer gedetailleerde analyse van de filmmuziek bij de Amerikaanse politierserie 'Kojak' en in aansluiting daarop van Abba's top-hit 'Fernando', komt hij tot de volgende conclusie:

'In the case of Kojak, for example, the music was found to reinforce a basically monocentric view of the world and to emphasise affectively the fallacy that the negative experience of a hostile urban environment can be overcome solely by means of an individualist attitude of strength and go-it-alone heroism.

In "Fernando", a similar sort of monocentricity prevails, but the threat and worry epitomised by oppression, hunger and rebellion under neo-colonia-

lism are warded off by the adoption of a tourist attitude (most strikingly expressed in the spatial panning, which has "ethnic" quena flutes in the stereo wings and the West European vocalist up centre front (...) and by nostalgic reminiscences heard against a familiar 'home' accompaniment of "soft disco" (these elements gaining a repressive *angst*-dispelling upper hand)' (Tagg, 1982 op. cit. p. 62).

De vraag, in hoeverre Tagg er in slaagt deze conclusies daadwerkelijk te onderbouwen met behulp van zijn minitieuze analyses, laten we verder buiten beschouwing. In dit kader is alleen relevant, dat Tagg een manier van analyseren heeft uitgewerkt, die onzes inziens veelbelovend is. Er blijven niettemin enige aarzelingen bestaan ten aanzien van de geldigheid van zijn aanpak.

De belangrijkste daarvan betreft de vraag in hoeverre hij inderdaad de 'preferred meaning' van muziek onderzoekt, dan wel het 'effect', de decoding van muziek door kijkers naar een film (in dit geval Tagg zelf). Het door Tagg gehanteerde begrip 'effectieve functie' is in dit opzicht ook enigszins dubbelzinnig: het is zowel een kenmerk van de betreffende muziek in de context van bepaalde filmbeelden als een kenmerk van de gevoelens, die bij kijkers worden opgeroepen. Onzes inziens moet het begrip affectieve functie beperkt worden tot het eerste.

Een probleem bij zijn wijze van analyseren is voorts dat de beoordeling van de 'preferred meaning' van zowel het vergelijkingsmateriaal als het betreffende in detail onderzochte filmmuziekfragment een mengeling vormt van eigen associatie en die van vakgenoten waardoor een toets op betrouwbaarheid onmogelijk is.

In ons eigen onderzoek naar de rol van achtergrondmuziek bij filmdocumentaires hebben we een meer globale analyse-methode gehanteerd. Daarin speelt de betrouwbaarheid van beoordelingen m.b.t. de affectieve functie van muziek een belangrijke rol. In de volgende paragraaf zullen we daar nader op ingaan.

De rol van muziek in televisiedocumentaires

Enige jaren geleden hebben we een empirische onderzoek opgezet naar het ideologisch karakter van televisieberichtgeving. Dat onderzoek betrof een aantal televisiedocumentaires over een van de meest geruchtmakende arbeidsconflicten uit de zeventiger jaren, de zogenaamde 'Enka-affaire'.¹⁴⁾

In 1972 besloot de Raad van Bestuur van het Akzo-concern om de dochteronderneming Enka (fabrikant van kunstvezels) te saneren. Als onderdeel van die sanering zou de Enka-vestiging te Breda (\pm 1700 werknemers) worden gesloten. Na aanvankelijke aarzeling van de zijde van vakbonden en

overheid vond in september 1972 een bedrijfsbezetting plaats, die alom beschouwd wordt als een van de eerste georganiseerde bedrijfsbezettingen in Nederland. Het resultaat van deze bezettingsactie was dat de eis van werknemers: intrekking saneringsplan en openblijven van Enka-Breda werd ingewilligd.

In schema 3 is de opzet van het onderzoek weergegeven.

Schema 3: opzet onderzoek naar t.v.-documentaires

1 analyse verbaal vertoog:	welke visie op het conflict domineert in de betreffende film-documentaire? ¹⁵⁾
2 analyse visueel vertoog:	in hoeverre functioneren beelden als ondersteuning t.o.v., als contrast t.o.v. of als neutraal t.o.v. het verbale vertoog?
3 analyse muzikaal vertoog:	welke gevoelens worden opgewekt binnen de context van het verbale en visuele vertoog?
4 kijkersonderzoek m.b.t. filmdocumentaires:	Welke informatie en welke interpretaties worden overgedragen?
De onderzochte films betroffen:	<ul style="list-style-type: none"> a) een compilatie van uitzendingen van het NOS-journaal en van uitzendingen van actualiteitenrubrieken, voorzover betrekking hebbend op de 'Enka-affaire' en b) de film 'Gegenmacht International', een Westduitse documentaire over Enka, ten dele bestaande uit hetzelfde beeld/tekstmateriaal als a) maar met andere achtergrondmuziek en voorzien van schakelvertogen in de Duitse taal.

Uitgangspunt bij het onderzoek was dat de dominantie van een bepaalde visie of een bepaald type visie in een documentaire het resultaat is van vorm en wijze van berichtgeving (wie komt aan bod, waarover, op welke wijze, e.d.), maar ook beïnvloed wordt door taalgebruik, het gebruik van bepaalde beelden en het gebruik van bepaalde muziek. Daarbij zal, zo veronderstelden wij, de begeleidende muziek zich vooral met de visuele informatie verbinden. Muziekfragmenten kunnen niet geanalyseerd worden als componenten die, in aansluiting op bijvoorbeeld gesproken commentaar, een gelijksoortige informatie overdragen. Ze vervullen specifieke functies als 'toon-zetter', als 'stemming-maker'. Muziek wordt in een film dan ook een gevoelsmatig bestanddeel van het beeld en is dus niet los van beeld te analyseren. Op basis van dit uitgangspunt werd door ons de functie van muziekfragmenten onderzocht binnen de context van televisiedocumentaires.

Om enig inzicht te krijgen in de stemming, die muziek bij de filmbeelden oproept, is gebruik gemaakt van een reeks beoordelingsschalen. We nemen aan, dat de gevoelsmatige beoordeling van de functie van muziek voor beelden kan worden opgevat als het toekennen van betekenissen aan afzonderlijke muziekfragmenten in een meerdimensionale betekenisruimte. Deze betekenistoekenning vindt plaats in de context van begeleidende beelden en tekst.

Een dergelijke aanpak vertoont enige gelijkenis met de semantische differentiaal van Osgood e.a. (1975).

De door Osgood en zijn navolgers ontwikkelde schalen hebben betrekking op taaluitingen en zijn dus niet direct bruikbaar voor de analyse van muziekfragmenten.

Daarom werd een voorlopig onderzoeksinstrument ontworpen, waarin 14 zeven-puntsschalen zijn opgenomen. Elke schaal bevat aan beide uiteinden 'eigenschappen' (affectieve functies van muziek), die polair geformuleerd zijn (zie schema 4).

Schema 4: differentiaal t.b.v affect-analyse van achtergrondmuziek

0 1 2 3 4 5 6

01 activerend	deactiverend
02 relativerend	identificerend
03 perspectiefloos	perspectief biedend
04 niet avontuurlijk	avontuurlijk
05 bemoedigend	ontmoedigend
06 emotionerend	ontnuchterend
07 ridiculiserend	pathetiserend
08 nietszeggend	betoverend
09 deprimerend	hoopgevend
10 ontspannend	spanning oproepend
11 demotiverend	motiverend
12 opbeurend	sombermakend
13 rustgevend	onrustig makend
14 ironiserend	serieus nemend

Wanneer in enig deel van de waarnemingseenheid (een volgens bepaalde criteria afgebakend filmfragment (11)) muziek wordt afgespeeld, dan werd deze muziek op alle 14 schalen door 10 juryleden (vakgenoten) beoordeeld. Daardoor kon een karakterisering ontstaan van de functie van de muziek binnen de waarnemingseenheid. Aan de juryleden werd daarbij gevraagd hun beoordelingen zo zorgvuldig mogelijk te motiveren.

De functie van de muziek werd steeds gecodeerd voor de directe omgeving, de gelijklopende film in de inleiding, het hoofdgedeelte of uitleiding (zie schema 5).

Om enig inzicht te krijgen in de betrouwbaarheid en dus de bruikbaarheid

Schema 5: beoordeling van achtergrondmuziek in schema
voor elke waarnemingseenheid:

inleiding	hoofddeel	uitleiding
-----	tekst	-----
beeld	beeld	beeld

inleidings- muziek	hoofddeel- muziek	uitleidings- muziek
-----------------------	----------------------	------------------------

van het aldus ontwikkelde meetinstrument werd nagegaan, in hoeverre er sprake was van een consensus onder de juryleden bij de beoordeling van muziekfragmenten over de veertien schalen. Daartoe hebben we gebruik gemaakt van de F-toets en de intra-class correlatie-coëfficiënt.¹⁷⁾ Met behulp van de F-toets kan worden nagegaan in hoeverre de beoordelingsresultaten bij een bepaalde schaal moeten worden geacht te berusten op toeval. Uiteraard verwachten we geen perfecte overeenstemming tussen de juryleden wat betreft de beoordeling van muziekfragmenten, omdat het voorkomen van toevallige interpretatieverschillen tussen beoordelaars inherent is aan elke jurymethode. De F-toets kan beschouwd worden als toets m.b.t. de vraag in hoeverre de gevonden samenhang significant afwijkt van overeenstemming op grond van toeval (als kritische grens hanteerden wij een significantieniveau van $p < .001$). De F-toets moet dan ook worden opgevat als de meest minimale toetsing op betrouwbaarheid.

Daarnaast werd voor elk van de schalen de intra-class correlatie-coëfficiënt berekend, welke inzicht geeft in de mate van overeenstemming tussen beoordelaars en dus in de bruikbaarheid van de betreffende schaal.

In tabel 1 zijn de resultaten weergegeven van het onderzoek naar de betrouwbaarheid van de veertien beoordelingsschalen m.b.t. muziekfragmenten.

Alle gevonden F's zijn significant ($p < .001$). Vijf schalen (nrs. 4, 6, 7, 8 en 14) vertonen een wel erg lage intraclass-correlatiecoëfficiënt en moeten op grond daarvan als onbetrouwbaar worden aangemerkt. De schalen 3, 5, 9 en 11 werden slechts in een kleine minderheid van het aantal filmfragmenten met muziek als 'relevant' beoordeeld door de juryleden (d.w.z.: beoordeeld buiten het schaal-midden). De schalen die 'het goed deden', d.w.z. én betrouwbaar waren en waarbij de schaal-extremen relatief vaak gescoord wer-

tabel 1: de F-toets m.b.t. 14 beoordelingsschalen van muziekfragmenten

Schaalkarakterisering

		toetsings grootheid F	intraclas- sificatie- coëffi- ciënt r (i)
01 activerend	deactiverend	6.3	.39
02 relativerend	identificerend	4.4	.29
03 perspectiefloos	perspectief biedend	6.0	.38
04 niet avontuurlijk	avontuurlijk	3.0	.20
05 bemoedigend	ontmoedigend	6.0	.38
06 emotionerend	ontnuchterend	3.7	.17
07 ridiculiserend	pathetiserend	2.0	.11
08 nietszeggend	betoverend	1.4	.05
09 deprimerend	hoopgevend	5.0	.33
10 ontspannend	spanning oproepend	5.4	.35
11 demotiverend	motiverend	4.0	.27
12 opbeurend	sombermakend	4.5	.30
13 rustgevend	onrustig makend	7.6	.45
14 ironiserend	serieus nemend	1.3	.03

den waren de nummers 1, 2, 10, 12 en 13. Bij deze schalen bleek de aard van de filmfragmenten in relatie waarmee de betekenis van achtergrondmuziek werd beoordeeld. Anders gezegd: bij sommige filmfragmenten was de overeenstemming tussen juryleden in de beoordeling van de muziek hoog, bij andere daarentegen erg laag.

Voorbeelden van een hoge mate van overeenstemming tussen juryleden zijn een tweetal televisiefilmpjes van resp. het IKON (een uitzending van kenmerk, dd. 200972) over het noodlot dat de werknemers bij sluiting van hun fabriek staat te wachten, (n.a.v. een rapport 'noodsignalen' van het bedrijfsapostolaat te Breda daaromtrent) en een sfeerreportage van de VPRO (Berichten uit de samenleving dd. 210972) n.a.v. de bezettingsactie.

In het eerste filmpje bleek grote overeenstemming wat betreft het deprimerende en sombermakende karakter van de achtergrondmuziek, waardoor aan de filmbeelden een extra dimensie wordt toegevoegd: het klagelijk berusten in het noodlot komt tot uiting in de toonzetting door de muziek.

In het tweede filmpje wordt vooral het wel en wee van de mensen in Breda tijdens de bezettingsactie geregistreerd. De sfeertekening lijkt soms een amusementsfilm, waarbij onrustige agressieve muziek een gevoel van sensatie oproept en wordt afgewisseld met pure ontspanningsmuziek; zo ontspannend zelfs, dat de tocht van echtgenotes van bezetters die per toerwagen naar Den Haag gaan om te demonstreren voor het behoud van de werkgelegenheid voor hun gezin, het karakter krijgt van een vrolijk vakantie-uitstapje.

Conclusie

De belangrijkste resultaten van ons onderzoek naar achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires kunnen als volgt worden samengevat.

De ontworpen polaire schalen zijn niet in hun algemeenheid toepasbaar als beoordelingschalen omdat het hoge abstractieniveau, waarop de schaal-eigenschappen zijn geformuleerd aanleiding geeft tot verschillende interpretaties door de juryleden.

Het abstractieniveau kan er tevens toe leiden dat de betekenis van één schaal bij eenzelfde beoordelaar per specifieke verbinding van muziek en beelden (en tekst) gaat verschuiven.

Een derde probleem van onze aanpak is de niet geheel adequate codeerinstructie. Daardoor is in een aantal gevallen de taak van juryleden verschoven van (goed getrainde) systematische analytische beoordelaars tot kritisch kijkpubliek, dat immers in het algemeen filmdocumentaties niet slechts beoordeelt in het licht van de aanwezigheid en betekenisgeving van filmische componenten, maar tevens in het licht van voorafgaande kennis en houding ten opzichte van het onderwerp.

Een mogelijke ambivalentie in bovengenoemde zin in de formulering van de codeerinstructie is waarschijnlijk het gevolg van het feit dat het door ons ontwikkelde onderzoeksinstrument teveel uitgaat van het door Osgood geformuleerde principe van de semantische differentiaal: het vastleggen van een betekenis-patroon, met behulp van de subjectieve ad hoc gevoelens van beoordelaars.

Zo stellen Osgood e.a. in een codeerinstructie:

'In taking this text, please make your judgements on the basis of what these things mean to *you* (cursivering van Osgood e.a.). (...) It is your first impressions, the immediate "feelings" about the items, that we want' (Osgood e.a., 1975 op. cit. pp. 83-84).

Daarmee wordt niet alleen een grote kans op impressionisme geschapen en onduidelijkheid omtrent datgene wat nu precies gemeten wordt, maar tevens wordt in ons geval een ongecontroleerd door elkaar lopen van receptie-onderzoek en inhoudsanalyse geïntroduceerd, een gebrek dat overigens ook Osgood is verweten.

Tenslotte, we zijn er in ons onderzoek van uitgegaan dat muziek zich sterk verbindt met visuele informatie en een gevoelsmatige extra-kwaliteit van het beeld wordt waardoor het visuele kan worden versterkt, geneutraliseerd of juist tegengesproken.

Hoewel de door ons ontwikkelde schalen manco's vertonen bleken ze in bepaalde gevallen wel bruikbare resultaten op te leveren. Het is dus van

belang om van tevoren aan te geven of bepaalde schalen relevant zijn gegeven het specifieke effect van achtergrondmuziek op beelden (en tekst) en, in een soort tweetrapsmodel, slechts die karakterisering en score, die van toepassing geacht worden. Men laat daarmee Osgood's universaliteitsmythe van 'the natural dimensionality of the semantic space' (enigszins vergelijkbaar met de door Tagg bekritiseerde mythe van het bestaan van 'some sort of Platonic ideal scale of aesthetic values') achter zich en ruimt onduidelijkheid m.b.t. de betekenis van het schaal midden (neutraal ofwel niet van toepassing) uit de weg. Voor ons doel, nl. het verkrijgen van inzicht in de extra dimensie die achtergrondmuziek toevoegt aan beeld en tekst in televisiedocumentaires, worden de schalen niet gebruikt om bepaalde (vermeende universele) betekenis- of zingevingsstructuren aan te tonen, maar slechts als hulpmiddel om functies van de ene component van een audio-visuele boodschap voor de andere te traceren.

Op grond van deze resultaten kunnen we de volgende meer algemene conclusies trekken.

De door ons gevolgde werkwijze m.b.t. de ontwikkeling van een meetinstrument (een reeks beoordelingsschalen) aan de hand waarvan de betekenis van achtergrondmuziek bij televisiedocumentaires zou kunnen worden onderzocht heeft geleid tot deels onbetrouwbare en, voor zover betrouwbare, deels onbruikbare resultaten. We zijn er dus niet in geslaagd een analyseinstrument te ontwikkelen dat aanspraak kan maken op algemene geldigheid. De vraag is trouwens of zoiets überhaupt mogelijk is zonder afbreuk te doen aan het specifieke karakter van de te analyseren documentaire. De functie van achtergrondmuziek is immers niet alleen afhankelijk van de wisselwerking met de gelijktijdig vertoonde beeldsequentie en gesproken tekst, maar ook van daaraan voorafgaande film-, muziek- en tekstfragmenten en van bepaalde algemene kenmerken van de betreffende televisiedocumentaire, zoals de manier waarop thema en probleemstelling van de documentaire wordt geïntroduceerd.¹⁸⁾ Deze complexe context-afhankelijkheid maakt het moeilijk om de mogelijke functies van achtergrondmuziek voorafgaand aan de analyse zelf nauwkeurig te categoriseren en te operationaliseren. Het is daarom van belang om een stapsgewijze benadering te ontwikkelen, waarbij op basis van een globaal onderzoek van de diachronische opbouw van respectievelijk het verbale, visuele en muzikale vertoog de synchronische verhouding tussen tekst, beeld en muziek voor elk van de afzonderlijke filmfragmenten meer nauwkeurig geanalyseerd kan worden. Bij de uitwerking van een dergelijke aanpak kunnen de in dit artikel besproken methoden van onderzoek (ondanks de geconstateerde tekortkomingen) een nuttige bijdrage leveren.

LITERATUUR

- Berg, H. van den, F. Glastra en C.G. van der Veer (1981), *Televisieberichtgeving en Ideologie*, Amsterdam (VU uitgeverij).
- Berg, H. van den, F. Glastra en C.G. van der Veer (1984), *Television Images of an Industrial Dispute: the Structure and Function of News Coverage*, in: *Gazette* 33, pp. 37-50.
- Berg, H. van den en C.G. van der Veer (1986), *Ideologie en Massamedia*, Amsterdam (VU uitgeverij).
- Blalock, H.M. (1960), *Social Statistics*, New York, Toronto, Londen (McGraw-Hill).
- Brunsdon, Ch. en D. Morley (1978), *Everyday Television: 'Nationwide'*, Londen.
- Eisenstein, S. (z.j.), *Gesammelte Aufsätze I*, Zürich.
- Eisenstein, S. e.a. (1964), *Le contrepoint orchestral*. In: Léon Moussinac, Sergei Eisenstein, Paris.
- Eisenstein, S. (1972), *Methodologie van de synthese in de film*, uitgave van het filmmuseum, cinemateek 16 (het betreft een vertaling uit: Eisenstein, S, Stolz, in: *Ausgewählte Werke*, 1940, Moskou 1964-1970, Bd. 5).
- Kuchenbuch, Th. (1978), *Filmanalyse: Theorien, Modelle, Kritik*, Köln (Prometh Verlag).
- Lek, R. van der (1986), *Systematiek van de Filmmuziekgeschiedenis*, Amsterdam.
- Motte-Haber, H. de la (1980), *Filmmusik, eine systematische Beschreibung*, München.
- Osgood, C.E., G.J. Suci en P.H. Tannenbaum (1975), *The Measurement of Meaning*, New York.
- Peters, J.M. (1972), *Theorie van de audiovisuele communicatie*, Groningen, (H.D. Tjeenk).
- Rösing, H. (1981), *Die Bedeutung musikalischer Ausdrucksmodelle für das Musikverständnis*. In: *Zeitschrift für Musikpädagogik*, 16, pp. 258-264.
- Tagg, P. (1979a), *Kojak - 50 Seconds of Television Music*, Gothenburg.
- Tagg, P. (1979b), *Muzikale wasverzachters; Beïnvloeding door populaire muziek*, Amersfoort (Uitgave Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige vorming).
- Tagg, P. (1981), 'Fernando the Flute', stenciled paper from Gothenburg University, Musicology Department, no.: 81096, Gothenburg.
- Tagg, P. (1982), *Analysing Popular Music*, In: Middletown, Richard and David Horn (eds.), *Popular Music 2, Theory and Method*, Cambridge (Cambridge University Press), pp. 37-69.
- Wember, B. (1976), *Wie informiert das Fernsehen; ein Indizienbeweis*, München.
- Wember, B. (1983), *Wie informiert das Fernsehen, Ergänzungen zur dritter Auflage*, München.

NOTEN

- 1 Zie voor een overzicht o.a.: De la Motte-Haber e.a., 1980.
- 2 Sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft zich tot dusver vooral gericht op de effecten van film en televisie. Op dat terrein is er sprake van een uitgebreide onderzoekstraditie.
- 3 Zie voor een meer uitvoerige uiteenzetting van het onderzoek van Wember en onze kritiek daarop: Van den Berg, Glastra en Van der Veer, 1981.
- 4 Als resultaat van zijn onderzoek ontwierp Wember overigens een alternatieve documentaire-film over Noord-Ierland, welke meer weg heeft van een college met gebruikmaking van een overhead-projector dan van een documentaire-film, kortom: een anti-film.
- 5 Later heeft Wember zich enigszins gedistantieerd van deze negatieve visie op de mogelijkheden van het filmmedium:
'In der Arbeit an weiteren Forschungsprojekten habe ich durchaus gemerkt, dass die Vermittlungsmöglichkeiten von Hintergründen und Zusammenhängen durch den Realfilm sehr viel grösser sind als ich damals angenommen hatte' (Wember, 1983, op. cit. p. 176).
Toch wordt ook de in 1982 door Wember gemaakte Z.D.F.-documentaire 'Vergifted oder arbeitslos?' nog steeds (zij het in mindere mate dan zijn alternatieve documentaire over Noord-Ierland) gekenmerkt door een argwaan ten opzichte van de mogelijkheden van het filmmedium.
- 6 De filmpractijk van Eisenstein was in dit opzicht pluriformer dan de leer. Zie o.a. De la Motte-Haber e.a., 1980 (pp. 19-22).
- 7 Van den Berg, Glastra van Van der Veer, 1981.
- 8 Elders gaan we meer uitvoerig in op verschillende methoden van tekst-analyse en de problemen, die zich voordoen bij het ontwikkelen van analysemethoden, waarin rekening wordt gehouden met de context waarin tekst-elementen functioneren en die bovendien voldoen aan criteria met betrekking tot geldigheid en betrouwbaarheid. Zie: Van den Berg en Van der Veer, 1986 (met name pp.195-213 en pp. 510-516).
- 9 Zie: Van den berg, Glastra en Van der Veer, 1981, pp. 230-239.

- 10 Voor speelfilms zal dit zeker niet zonder meer het geval hoeven te zijn, maar ook voor filmdocumentaires, welke niet in de eerste plaats t.b.v. televisienieuws of actualiteitenprogramma's worden geproduceerd, is dit methodische uitgangspunt niet altijd adequaat.
- 11 Zie: Tagg, 1979a.
- 12 Zie voor een uitvoeriger beschrijving van de zgn. 'cultural studies'-benadering Van den Berg en Van der Veer, 1986, pp. 100-110.
- 13 Als voorbeeld daarvan laat Tagg zien wat een verandering in frasering tot gevolg heeft in het Zweedse nationale volkslied: 'Du gamla, du fria'

"(...)Bij changing the phrasing to staccato, the melody loses much of its dignity, becoming more like a Perez Prado cha-cha (...)" (Tagg, 1982, op. cit. p. 52).

- 14 Zie: Van den Berg, Glastra en Van der Veer, 1981, pp. 46-49.
- 15 Deze visies kunnen als volgt worden samengevat:
- a sanering is onvermijdelijk en 'gezonder';
 - b sanering is onvermijdelijk maar dient 'in overleg' met betrokkenen te geschieden;
 - c sanering is onvermijdelijk maar tegelijkertijd 'een ramp' voor de slachtoffers ervan;
 - d sanering is niet onvermijdelijk en dient 'bestreden' te worden.
- 16 Zie voor een uitvoeriger verantwoording van de analyseopzet: Van den Berg, Glastra en Van der Veer, 1981, pp. 44-70.
- 17 Zie: Blalock, 1960.
- 18 Brunsdon en Morley hebben in hun analyse van het BBC-programma 'Nationwide' gewezen op het belang van het 'schakelvertoog', d.w.z.: de presentatie van een context, waarin het programma gesitueerd wordt. Zie: Brunsdon en Morley, 1978.

ABSTRACT, v.d. Berg & v.d. Veer, 'On the functions of musical discours in television documentaries'. Masscommunicatie, 1987/2, p. 135-153

In social sciences until recently only little attention has been paid to the role background-music plays within films. This is probably due to the fact that analysing filmmusic in the context of both the verbal discours and the visual discours requires at the same time some basic knowledge of filmtheoretical insights, an adequate tool on behalf of the analysis of meanings of music and some general communicationtheoretical know how.

This article deals with the possibilities of analysing the extra-musical meaning of popular music in televisionfilms. More in particular, a method is introduced and discussed with the help of which it is possible to get some insight in the role of the musical discours in creating a 'preferred' meaning of television documentaries. Although not departing from any sort of universality mythe (concerning the existence of universal dimensions of (extra-musical) meaning), this method to a certain degree corresponds to Osgood's semantic differential.

*Waar woorden tekort schieten**

Over het belang en de functies van grafische vormgeving

Dit artikel is een eerste verkenning van de functies en het belang van vormgeving in de schriftelijke voorlichting. Vormgeving kan bijdragen tot de aantrekkelijkheid, begrijpelijkheid en acceptatie van de boodschap. Een goede vormgeving is echter geen garantie voor een hoog bereik. Ook andere factoren, zoals de interesse in het onderwerp, spelen een rol.

"We leven in een informatiemaatschappij met een beeldcultuur." Deze monstreuze zin bevat twee gemeenplaatsen, beide goed voor een reeks forumdiscussies. Het algemene idee achter beide termen is daarmee allerwege bekend gemaakt. Maar wat de consequenties zijn voor bepaalde onderdelen van het mediasysteem is doorgaans minder bekend en soms nog nauwelijks onderzocht.

Zien we naar de invloed van de 'beeldcultuur' op het massamediale aanbod. Ontegenzeggelijk is het aandeel van gevisualiseerde boodschappen in het totaal de laatste decennia gegroeid. Daarbij denkt ieder waarschijnlijk aan het uitgebreide aantal televisiezenders, of aan de opmars van de videorecorder. Minder opvallend is de tendens tot visualisering in van oudsher meer verbale media zoals de 'printed page'. Toch is ook daar de rol van de grafische vormgever belangrijker geworden. Kranten laten hun bijlages door specialisten ontwerpen. Bepaalde vakbladen zien de vormgeving als een essentieel onderdeel van hun formule, en besteden er veel zorg aan. Sommige publieksbladen zijn meer kijk- dan leesbladen, en hanteren zeer consequent een bepaalde visuele stijl.

De literatuur over dit onderwerp is echter nog schaars. Als we ons beperken tot de functionele publicistiek, daar waar doelbewust naar een bepaald communicatief effect gewerkt wordt, dan zijn de bronnen beperkt. In dit korte artikel zullen we enkele gegevens op een rij zetten, het resultaat van een literatuurstudie.

Functies van vormgeving

Een breder kader voor het aanduiden van functies van vormgeving geeft Kok in zijn 'model voor gedragsverandering via voorlichting'. Dit fasenmodel schetst de opeenvolgende effecten die op moeten treden als een individu zijn of haar gedrag onder invloed van voorlichting zal veranderen.

* Dit artikel is gebaseerd op een korte literatuurstudie die is mogelijk gemaakt door 'Boerderij'.

Op deze hiërarchie van effecten hebben vele factoren invloed. We kijken nu alleen naar vormgeving. De invloed van vormgeving laat zich met name gelden in de fasen 'aandacht' en 'begrip', en in wat mindere mate in de fase 'attitudeverandering'.

Model van gedragsverandering via voorlichting

(uit: Kok, 1985)

De fase 'aandacht' is te onderscheiden in een aantal tussenstappen. Als we dat doen, krijgen we, met de andere twee fases, een overzicht van de functies van vormgeving in schriftelijke voorlichting. De functies van vormgeving per (deel)fase zijn:

- 1 Aandacht
 - a. In contact komen met het medium waarin de boodschap is ondergebracht. Dit contact heeft een kwantitatief en een kwalitatief aspect. Door een aansprekende vormgeving kan een medium meer ontvangers trekken. Maar vormgeving kan ook bijdragen aan het karakter van het medium, en daarmee bewerkstelligen dat het medium de ene groep meer aanspreekt dan de andere.
 - b. Het zien van de boodschap. Vormgeving vervult een functie in het vangen van de blik van de lezer(es). Bij deze stopfunctie spelen de elementen illustratie, titel, kleur en de plaatsing van een en ander op de pagina, een belangrijke rol.
 - c. Het beginnen met het decoderen van de boodschap. Vormgeving heeft tot taak om mensen van kijker tot lezer te maken. De inhoud van de boodschap wordt geïntroduceerd via elementen als titel, subtitel, tussenkopjes, foto's en foto-onderschriften. Deze elementen dienen tevens te appeleren aan het belang van de boodschap voor de lezer(es).
 - d. De boodschap in z'n geheel decoderen. Vormgeving moet het leesgemak bevorderen, waardoor de lezer(es) gestimuleerd, althans niet gehinderd, wordt om tot het einde door te gaan. Lettertype, alinea-indeling, tussenkopjes, kolombreedte, aantal onderbrekingen in de tekst, en openheid van de opmaak zijn een paar elemen-

ten die een rol spelen in het overzichtelijk en prettig presenteren van de tekst.

2 Begrip.

Vormgeving heeft als taak om de inhoud te verduidelijken en te versterken. Grafieken, schematische tekeningen, illustraties of foto's kunnen bepaalde instructies uit de tekst verhelderen, of bepaalde gegevens samenvatten.

3 Attitudeverandering.

Vormgeving kan een functie vervullen in de acceptatie van de boodschap, door het bevorderen van de geloofwaardigheid van de boodschap. Bijvoorbeeld het soort papier kan invloed hebben op hoe serieus de boodschap overkomt. Ook kan de vormgeving een bepaalde tendens of sfeer uitstralen, waardoor de kijker emotioneel beïnvloed wordt. Vooral foto's en tekeningen kunnen inwerken op de emotionele component van een attitude.

Het belang van de vormgeving

Als mensen voor de keuze staan om een schriftelijke boodschap wel of niet te lezen, zullen er meer overwegingen een rol spelen dan alleen vormgeving. Een goede vormgeving is geen garantie voor hoge bereikcijfers. De volgende factoren lijken ons van belang voor de beslissing om een schriftelijke boodschap wel of niet te lezen:

- de inhoudelijke aantrekkelijkheid van het thema; in hoeverre leeft het onderwerp bij het potentiële publiek;
- de duidelijkheid van de presentatie van het thema; hoe snel heeft het potentiële publiek door waar de boodschap over gaat (een vormgevingsaspect);
- de indruk van de kwaliteit van de inhoudelijke uitwerking van het thema; in hoeverre denkt het potentiële publiek er iets van op te steken (ten dele een vormgevingsaspect, ten dele een aspect van de kwaliteit op zich);
- de 'opsmuk' van het thema; in hoeverre wordt het thema interessant gemaakt door inhoudelijk niet-relevante elementen (een vormgevingsaspect);
- in geval van periodieken: eerdere ervaringen en gewoonten; in hoeverre staat de boodschap in een hooggewaardeerde rubriek, op een veelbeken pagina.

Het is niet zonder meer te zeggen welke van deze factoren het meest belangrijk is. De kwaliteit van de inhoud op zich lijkt een geringe rol te spelen. Van Raay stelt in zijn artikel 'Affectieve en cognitieve reacties op reclame en voorlichting': "De eerste indruk van een advertentie, produkt, verpak-

king, lijsttrekker, tijdschrift is bepalend. In de fase van cognitieve uitwerking kan deze indruk worden bijgesteld, hoewel waarschijnlijk niet zeer sterk. De cognitieve uitwerking dient veelal als rechtvaardiging voor de primaire affectieve reacties." (Van Raay 1983:266).

Een aantal auteurs is van mening dat de interesse in de gepresenteerde thematiek de belangrijkste factor is. "Hoe je iets zegt en hoe het eruit ziet zijn belangrijk, maar het allerbelangrijkst is wat je kiest om over te schrijven." (Palmer 1971:20). Ook in de literatuur over reclame wijst men op het belang van de thematische aantrekkelijkheid ('appeal'): een lezer moet positief antwoord krijgen op zijn of haar vraag "Staat er iets voor mij in?" (zie Hepner 1964:409). En Murphy stelt: "layout, schrijfstijl, illustraties en alle andere hulpmiddelen van de eindredacteur betekenen weinig in vergelijking met het kiezen van het juiste onderwerp." (Murphy 1962:161). In deze opvatting heeft vormgeving vooral een voorwaardescheppende rol. Vormgeving moet het inhoudelijk aantrekkelijke thema duidelijk presenteren (b.v. een duidelijke en opvallend geplaatste titel).

Allerlei extra 'opsmuk' heeft in geval van hoge thematische aantrekkelijkheid geen effect, zo is uit een experiment op te maken. Murphy toetste de invloed van het gebruik van een steunkleur in de titel van een artikel op het leesgedrag. Het onderwerp van het artikel kon rekenen op een hoge mate van betrokkenheid van mannen. Zowel de zwart-wit versie als de versie met steunkleur werd door mannen veel gelezen. Bij vrouwen lag dat anders. De zwart-wit versie scoorde laag. De versie met steunkleur werd door significant meer vrouwen waargenomen. Mannen, in hoge mate betrokken bij het onderwerp, reageerden niet op de steunkleur, Vrouwen, veel minder betrokken bij het onderwerp, reageerden wel op de extra kleur (Murphy 1962:45). Dit experiment roept de hypothese op dat vormgeving het meest van invloed is op het leesgedrag indien de betrokkenheid van de lezers met de thematiek laag is. Dat geldt waarschijnlijk vooral voor die onderwerpen die door de lezer(es) wel belangrijk gevonden worden, maar die geen directe relatie hebben met de belevingswereld van de lezer(es) of met druk besproken actuele thema's.

Vormgeving is belangrijker naarmate het aantal pagina's dat de doorsnee Nederlander voorgeschiedt krijgt, toeneemt. De courant van 1886 kan nog een grote rust uitstralen, de concurrentie was beperkt. In onze tijd worden we overvoerd met drukwerk, niet zelden ongevraagd. De lezer moet kiezen wil hij/zij niet in de massa onderkomen, en snel kiezen. Bij deze primaire reactie ('het stopgedrag') spreekt de grafische vormgeving ontegenzeggelijk een rol.

Bij dit alles moeten we in herinnering roepen dat het visuele aspect allerwege belangrijker wordt. Kinderen schrijven werkstukken na eerst de plaatjes verzameld te hebben. Er zijn algemene trekken aan te wijzen waarin onze

beeldcultuur verschilt met die van 20 jaar terug, in kleurgebruik, typografie, etc. Tegelijk is de verscheidenheid groot. Tussen bepaalde beeldconventies en bepaalde publieksgroepen bestaan relaties. ('Duurdere' winkels zijn doorgaans anders gestyled dan 'goedkopere' en trekken een ander publiek; daarbij horen ook verschillende bladen.) Het aansluiten bij de beeldconventies van een bepaald publiek is voorwaarde voor een goede introductie.

Keuzemomenten tijdens vormgeven

Bij het vormgeven van schriftelijk materiaal moeten veel beslissingen genomen worden. Alleen het gebruik van illustraties roept al diverse vragen op: het aantal, de plaats, gegroepeerd of verspreid, een foto of tekening, de inhoud van de illustratie, wel of geen kleur in de illustratie, de plaats van eventuele foto-onderschriften, de typografie van foto-onderschriften in vergelijking met de overige tekst. Verder moet men keuzes maken in de typografie van de broodtekst: lettertype, corps, vetheid, interlinie, wel of geen vrije regelval, kolombreedte, het aantal kolommen op een pagina. En beslissingen over het aantal tussenkopjes per hoeveelheid tekst, en de typografie van die tussenkopjes. Ook keuze in de plaats van de titel, de omvang van de titel, het soort letter, het gebruik van een subtitel. En een beslissing over het soort papier waarop gedrukt wordt.

Deze opsomming is niet uitputtend, het gaat om een indruk van de veelheid van beslissingen die een vormgever moet nemen. Maar wat moet hij of zij beslissen? Wat is een goede grafische vormgeving? Deze vraag is op een aantal manieren te beantwoorden.

Aansluiten bij de voorlichtingssituatie

Allereerst leveren de onderscheiden functies van vormgeving criteria op voor wat goed is. Algemeen gesteld is vormgeving goed als die bijdraagt tot de aantrekkelijkheid, begrijpelijkheid en acceptatie van de boodschap. Maar niet in iedere voorlichtingssituatie zijn de verschillende functies even belangrijk. Als mensen zelf om voorlichting vragen, bijvoorbeeld over isolatie, dan heeft de voorlichter de aandacht van de ontvanger al. Vormgeving kan zich dan met name richten op het inzichtelijk maken van de boodschap. Bijvoorbeeld door veel ruimte te reserveren voor instructieve foto's, waarin duidelijk wordt uitgebeeld hoe men bepaalde isolatie moet aanbrengen. Bij ongevraagde voorlichting moet de voorlichter echter eerst de aandacht van de doelgroep zien te trekken. In zo'n situatie is de blikvanger-functie erg belangrijk. Bijvoorbeeld de omslag van een folder moet dan sterk appealend zijn. Ook moet de folder visueel uitnodigen om verder te lezen.

Goede vormgeving is vormgeving die aansluit bij de voorlichtingssituatie: vormgeving die is aangepast aan de in die situatie te vervullen functies.

Principes uit de praktijk

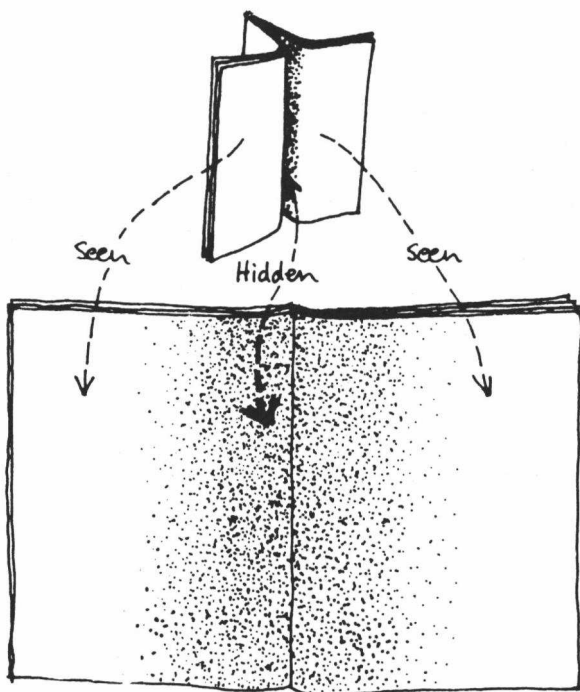
Ook in de praktijk zelf zijn er in de loop der jaren vormgevingsprincipes ontwikkeld, die kunnen gelden als criteria voor goede grafische vormgeving. Turnbull en Baird noemen de volgende (1980:265 ev):

- 1 Contrast. Contrast is de bron van alle betekenis. Elementen kunnen contrasteren op basis van tegenstellingen in maat, tint, kleur, structuur en richting. Zonder contrast wordt een vormgeving saai.
- 2 Balans. Balans bestaat als de elementen met elkaar in evenwicht zijn ten opzichte van het optisch middelpunt. (Het optisch middelpunt is het punt waar mensen bij het waarnemen van een lege bladzijde het eerst naar kijken. Het ligt iets boven het mathematisch middelpunt, op ongeveer vijf-achtste van de onderkant.) Het gewicht van een vormgevingselement wordt bepaald door omvang, vorm en tint. Om een voorbeeld te geven: grote elementen lijken – als al het andere gelijk is – zwaarder.
- 3 Verhouding. Niet voor de hand liggende verhoudingen zijn aantrekkelijker dan de makkelijk te herkennen verhoudingen. Bijvoorbeeld een pagina-indeling met exact de bovenste helft een foto en de onderste helft tekst komt saai over. Verhoudingen manifesteren zich op twee niveau's: tussen elementen onderling, en binnen één element (hoogte : breedte). Men stelt dat een verhouding van twee staat tot drie aantrekkelijk is.
- 4 Ritma. Ritme bereik je door de regelmatige herhaling van elementen. Het oog herkent dit ritme en zal haar patroon volgen. Daarmee is ritme een factor in beweging.
- 5 Harmonie. Contrast is de bron van alle betekenis, zo werd gesteld, doch een zekere ordening is eveneens van belang om de onzekerheid van mensen bij het waarnemen te reduceren. Een voorbeeld van ordening is dat de broodtekst in dezelfde letter wordt gezet.
- 6 Beweging. We hebben geleerd om van links naar rechts, en van boven naar beneden te lezen. Verder neigen de ogen te bewegen van punten met hoge aantrekking naar punten met lage aantrekking. De vraag is steeds of de beweging die in de vormgeving bestaat, overeenkomt met de juiste inhoudelijke volgorde.
- 7 Eenheid. De individuele elementen moeten aan elkaar en aan het totale ontwerp gerelateerd zijn. Zonder deze eenheid is een globale indruk – belangrijk tijdens het waarnemen – niet mogelijk.

Waarnemingsgewoonten

Bij de bespreking van bovenstaande vormgevingsprincipes kwamen waarnemingsgewoonten al kort aan bod. We willen hier verder op ingaan. Onderzoek naar hoe mensen waarnemen kan richtlijnen opleveren voor wat goede vormgeving is. "Als een grafisch ontwerper kennis heeft van enkele regelmatigigheden in het menselijk waarnemen, kan hij prikkelende omstandigheden scheppen die overeenkomstig zijn met de algemene neigingen van de waarnemer" (Fleming 1970:78). We willen dit toelichten aan de hand van waarnemingsgewoonten bij het lezen van een tijdschrift.

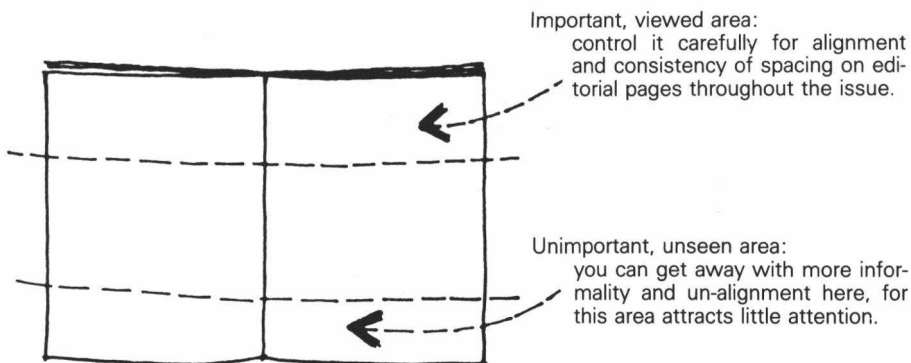
Het schijnt dat veel mensen een tijdschrift eerst zeer snel doorbladeren ("riffing through the pages") om een globale indruk te krijgen van wat het tijdschrift te bieden heeft. Gedurende dit doorbladeren wordt het tijdschrift meestal in de hand gehouden.

Het hart van de pagina's blijft dan vrij onzichtbaar. Tijdens het eerste contact zijn de buitenzijdes van de pagina's dus belangrijker dan de binnenzijdes. Houd hier rekening mee, zegt White. "Het principe is hier verrassend eenvoudig: verstop goed materiaal niet 'in de goot'." (White 1982:16). Tevens blijkt dat er meer naar de bovenkant dan naar de onderkant van een pagina wordt gekeken. Beide kijkgewoonten tesamen zorgen ervoor dat bij een tijdschrift van een dubbele pagina linksboven en rechtsboven de meest opvallende plaatsen zijn – geschikte posities voor de aandachttrekkende elementen van een opmaak. Deze aandachttrekkers zijn nodig om de snelle kijker te doen laten stoppen, die daarmee een stap dichterbij lezen komt.

Eenmaal het tijdschrift opengeslagen speurt het oog van de lezer(es) over dubbele pagina om een globale indruk te krijgen, en om iets van zijn of haar gading te vinden. Dit speuren ("scannen") gaat erg snel. De capaciteit van het korte geheugen, waarin opmerkelijke punten worden vastgehouden, is klein. En de lezer heeft over het algemeen weinig tijd. "Dit is een reden voor doodgewone eenvoud. Het aantal visuele elementen moet tot een uiterst minimum gehouden worden". (Turnbull en Baird 1920:268). Al het onnodige moet achterwege blijven.

Resultaten uit reclame-onderzoek ondersteunen deze opvatting. "De layouts van de hoog-scorende advertenties waren eenvoudiger en meer ordelijk; ze verschaffen de lezer op een snelle en gemakkelijke wijze begrip. Bij de laag-scorende waren de layouts verwarrend." (Hepner 1964:445). Ook blijkt uit onderzoek dat het een vereiste is dat het oog van een lezer(es) een duidelijk startpunt heeft – ook wel 'dominante focus' genoemd. "Het meest belangrijke in visuele opbouw is een startpunt dat alle andere elementen van de pagina of dubbele pagina overheerst." (Turnbull en Baird 1980:24). Als startpunt fungeert meestal of een grote illustratie of de titel.

(overgenomen uit White 1982: 17)

Toepassing van algemene principes: een voorbeeld

Stel dat een vormgever van een vaktijdschrift voor de taak staat een artikel op te maken over twee pagina's. Het publiek heeft weinig thematische betrokkenheid bij het artikel. Aandacht trekken is in deze situatie een belangrijke functie van vormgeving. Als dominante focus kiest de vormgever daarom een grote, opmerkelijke foto. Zij geeft deze foto een opvallende plaats: linksboven. Als contrast plaatst ze ergens anders op de dubbele pagina een kleinere foto. Maat- en vormverschillen zijn nodig, anders wordt de opmaak saai. Direct onder de grote foto komt de pakkende titel. Daarna volgt een korte inleiding, uiteraard in een lettertype dat afwijkt van de broodtekst. De overige ruimte wordt overzichtelijk opgevuld met de tekstkolommen, op bepaalde punten onderbroken door tussenkopjes.

Het is de bedoeling van deze vormgeving dat de blik van de lezer(es) tijdens het doorbladeren bij de grote foto stopt. Door de nabijheid van de titel zal deze ook worden waargenomen. Hopelijk roept deze titel iets op, en dwalen de ogen verder af naar de inleiding. Daarin wordt geappelleerd aan het belang van het artikel voor de lezer(es). Als dit appel effect heeft, wordt de vluchtige kijker een lezer.

Doordachte afwisseling

Onderzoek naar waarnemingsgewoonten wijst op algemene richtlijnen voor effectieve vormgeving. Maar een vormgever hoeft zich niet per se aan de gebruikelijke waarnemingspatronen te houden. Integendeel, variatie is zelfs broodnodig. Anders gezegd: er moet contrast zijn. Echter, indien de vormgever een ander patroon aanhoudt, dient hij of zij wel op de juiste posities aantrekkelijke elementen te plaatsen, die sterk genoeg zijn om van het gebruikelijke af te wijken. De afwisseling moet wel doordacht zijn.

LITERATUUR

- Fleming, M.L., Perceptual principles for the design of instructional matters, in: Viewpoints, Bulletin of the school of education, Indiana University, vol. 46, no. 4, July 1970.
- Hepner, H.W., Advertising; creative communication with consumers, New York, McGraw-Hill Book Co., 1964.
- Kok, G.J., Een model van gedragsverandering via voorlichting, in: Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, 40 (1895), p. 71-76.
- Meegeren, P. van, Van kijken naar lezen, Wageningen, Vakgroep Voorlichtingskunde LH, 1985.
- Palmer, L.M., Publishing magazines to meet readers needs and interests, Madison, Department of agricultural journalism, University of Wilconson, 1971.

- Raaij, W.F. van, Affectieve en cognitieve reacties op reclame en voorlichting, in: *Massacommunicatie*, jrg. 11, 1983, p. 262-270.
- Turnbull, A.T. en R.N. Baird, *The graphics of communication: typography, layout, design, production*, New York, Holt, Rinehart en Winston, 1980.
- White, J.V., *Editing by design; a guide to effective word-and-picture communication for editors and designers*, New York and London, R.R. Bowker Co., 1982 (second edition).
- Woerkum, C.M.J. van, e.a. *Schriftelijke voorlichting*, Wageningen, ITV, (praktikumbundel), 1985.

ABSTRACT, v. Meegeren & v. Woerkum, Where words are failing; the importance and functions of grafical design. *Massacommunicatie*, 1987/2, p. 156-165
This article is a first orientation on the functions and importance of grafical design for printed media. Design can contribute to the attractiveness, comprehensibility, and acceptance of the message. However, a good grafical design is no guarantee for a positive response from readers. Other circumstances, such as interest in the subject, play a part.

FRANS CRONE

Het einde van een periode

De internationale nieuwsfotomarkt in beweging

Januari 1985 gingen de internationale fotodiensten van het Britse Reuters en het Franse AFP van start. Tot dan toe beschikten alleen de Amerikaanse persagentschappen AP en UPI over een wereldwijde infra-structuur voor de productie en distributie van nieuwsfoto's. Er zijn meerdere redenen aan te geven voor deze drastische veranderingen in de internationale nieuwsfotomarkt.

- UPI verkeerde in financiële problemen en deed haar foto-activiteiten buiten de VS over aan Reuters.
- Reuters op haar beurt wilde haar activiteit diversificeren op het terrein van de visuele en audio-visuele nieuwsproductie.
- Reuters beschikte over de financiële middelen en technologische infra-structuur voor een dergelijke expansie.
- AFP stapte in de internationale fotoberichtgeving om te kunnen blijven concurreren met de andere wereldpersagentschappen.
- In Europa werkt AFP wat betreft het vergaren en verspreiden van nieuwsfoto's samen met EPA, een combinatie van (oorspronkelijk) zeven (nationale) persagentschappen, die eind 1984 werd opgezet.
- De EPA-deelnemers werkten op ad hoc-basis al samen in de EPU, maar waren voor de dagelijkse aanvoer van internationale nieuwsfoto's vooral aangewezen op UPI.
- De inhoud van die fotodienst (evenals die van AP) vond men echter te Amerikaans georiënteerd.
- AP betwijfelt of er plaats is voor drie wereldfotodiensten, maar denkt haar positie als marktaanvoerder te kunnen behouden.

Voorjaar 1984 kondigde zowel het Britse persagentschap Reuters als het Franse persbureau Agence France Presse (AFP) aan dat ze van plan waren een eigen internationale fotodienst op te zetten. Kort daarop, in juni van dat jaar, maakte Reuters bekend dat ze het niet-Amerikaanse deel van UPI-Pictures zou overnemen. In diezelfde periode (voorjaar 1984) bestudeerden de directies van een aantal Europese (foto)persbureaux, die op incidentele basis al samenwerkten in de European Pressphoto Union (EPU), de mogelijkheid om te komen tot een permanent internationaal netwerk voor de uitwisseling van nieuwsfoto's. Dit resulteerde in de oprichting van de European Pressphoto Agency by (EPA), in november 1984. Een van de deelnemers is AFP, die op 1 januari 1985 met haar wereldfotodienst van start ging. Deze elkaar snel opvolgende ontwikkelingen betekenden per saldo dat de internationale fotoberichtgeving per 1 januari 1985 niet meer het alleendomein was van de Amerikaanse nieuwsagentschappen Associated Press (AP) en United Press International (UPI).

Wat waren de motieven van de eerder genoemde partijen (Reuters, AFP, en de meerderheid van de EPU-leden) om een eigen internationale infra-structuur voor de uitwisseling van nieuwsfoto's op te zetten en hoe wordt door marktleider AP tegen deze ontwikkelingen aan gekeken?

Reuters 'zoomt in'

De aankondiging van Reuters en AFP dat zij van plan waren eigen internationale fotodiensten op te zetten – voorjaar 1984 – was op z'n zachtst gezegd nogal opmerkelijk. Tot dan toe was de internationale nieuwsfotomarkt een puur Amerikaanse aangelegenheid. Alleen AP en UPI beschikten over een wereldwijde infra-structuur aan (lijn)verbindingen en mankracht (stringers, fotografen, fotoredacteuren) waarmee ze elk nieuwsgebeuren waar dan ook ter wereld direct, of anders toch wel binnen een dag, konden coveren.¹⁾

Tal van momentopnamen uit de recente wereldgeschiedenis die in ons geheugen gegrift staan – denk maar aan de zelfverbranding van een boedhistische monnik destijds in Saigon of de laatste foto van president Allende in de deuropening van het Moneda-paleis op de dag van de coup door Pinochet – haalden de wereldpers via de fotodiensten van AP en UPI.

In zijn studie *The International News Agencies* brengt de Britse communicatiewetenschapper Oliver Boyd-Barrett de internationale uitbouw van de fotodiensten van AP en UPI in de jaren vijftig en zestig in verband met de verwoede concurrentie tussen deze twee agentschappen op de (Amerikaanse) thuismarkt.²⁾ Om diezelfde reden staken zij ook kapitalen in de ontwikkeling van nieuwe (digitale) technologieën. Of dergelijke nieuwe technologieën ook op korte termijn toepassing zouden vinden, waagt Boyd-Barrett op dat moment (1980) te betwijfelen. Internationale fotoberichterij zou een te weinig lucratieve aangelegenheid zijn. Naar zijn mening is het dan ook tekenend dat Reuters noch AFP (op uitgebreide schaal) een poging hebben gedaan om in de internationale nieuwsfotografie te stappen.³⁾ Nauwelijks drie jaar later is in *Reuters World* (juni 1983) te lezen dat dit Britse agentschap een wereldwijd marktonderzoek doet naar de haalbaarheid van een eigen internationale fotodienst. In dat artikel verklaart Peter Holland, manager van Reuters Overseas, dat het opzetten van een dergelijke dienst een belangrijke stap zou kunnen zijn bij de expansie van Reuters op internationale mediamarkten. Technologisch gezien zou de tijd er ook rijp voor zijn. Immers, foto's kunnen tegenwoordig, zoals met tekst al gebeurt, via het beeldscherm worden verwerkt. 'Ze kunnen op het beeldscherm worden opgeroepen, veranderd en doorgegeven naar de gewenste plek middels een druk op de knop.'⁴⁾

April 1984 maakt Reuters officieel bekend dat zij definitief een eigen internationale fotodienst zal starten en dat daarbij de nieuwste digitale technie-

ken zullen worden toegepast.⁵⁾ En dan, zes weken later, komt het bericht dat Reuters het niet-Amerikaanse deel van UPI-Pictures (24 vestigingen buiten de VS) heeft overgenomen.⁶⁾

In de 'general order' die Reuters daarover uitstuurde is te lezen dat zij voor de overname van deze UPI-faciliteiten 3,3 miljoen dollar zou betalen. Verder hadden de beide partijen afgesproken dat UPI in het vervolg de foto's van de nieuwe (op te zetten) Reuters fotodienst via het UPI-netwerk in de Verenigde Staten zou gaan verspreiden. Omgekeerd zouden de Amerikaanse UPI-foto's buiten de VS via het nieuwe Reuters fotonetwerk gedistribueerd gaan worden. De looptijd van dit uitwisselingscontract is tien jaar, waarbij werd overeengekomen dat Reuters over de eerste vijf jaar 2,46 miljoen dollar aan UPI zou betalen.⁷⁾ Daarmee had Reuters voor de somma van nog geen zes miljoen dollar een van de twee 'leading agencies' op de internationale nieuwsfotomarkt onder controle gebracht. Op 1 januari 1985 ging de nieuwe Reuter-dienst van start.

Volgens Hans Ouwerkerk (manager Reuter Picture Service) maakt de nieuwe fotodienst deel uit van een breder plan van Reuters om haar activiteiten op het terrein van de visuele en audio-visuele communicatie uit te breiden (zo veranderde Reuters in de loop van 1985 haar minderheidsbelang in het televisienieuwsagentschap Visnews in een meerderheidsbelang van 55 procent). Volgens Ouwerkerk was de tijd rijp voor Reuters om verder te diversificeren. Ze had er de financiële middelen voor en gezien de technologische ontwikkeling was het reëel om in de beeldberichterij te stappen.⁸⁾

De nieuwe internationale fotodienst van Reuters is gebaseerd op de drie belangrijkste tijdzones in de wereld, te weten Noord- en Zuid Amerika, Europa, en Azië. De centrale fotoredacties van die regio's zijn gevestigd in Washington, Brussel en Hong Kong. De afnemers van Reuters kunnen rekenen op foto-materiaal van meer dan zestig eigen fotografen verspreid over dertig steden in de wereld, ondersteund door een veelvoud aan 'stringers' (free lance fotografen). Bovendien heeft Reuters, zoals al vermeld, het verspreidingsrecht buiten de Verenigde Staten van de Amerikaanse nieuwsfoto's van UPI. En doordat Reuters ook nog uitwisselingscontracten sloot met andere (foto)nieuwsagentschappen (het Zwitserse Keystone en Press Association in het Verenigd Koninkrijk) kan Reuters indirect rekenen op de diensten van zo'n 250 fotografen.⁹⁾

Het UPI-debacle

De overname van (een deel van) UPI-Pictures door Reuters is niet los te zien van de moeilijke financiële situatie waarin United Press International als geheel al sinds jaren verkeerde. In juni 1982 hadden twee jonge ondernemers, Geissler en Ruhe, het noodlijdende bedrijf overgenomen van Scripps

Howard Newspapers en stelden een plan op om de onderneming weer gezond te maken. Maar al gauw bleek dat zij er niet in slaagden de zaak uit het slop te halen. De schulden bleven zich opstapelen en er ontstond een nijpend tekort aan liquide middelen. Volgens Katherine Seelye en Lawrence Roberts, die onder de kop 'UPI's Disaster Story' in de *Columbia Journalism Review* de feiten van het UPI-debacle op een rijtje zetten, was de verkoop van UPI-Pictures aan Reuters een paniek-reactie die vooral werd ingegeven door een gebrek aan cash. Naar hun mening was het een van de 'domste transacties' die tijdens het Geissler/Ruhe management werden afgesloten. Niet alleen omdat de foto-tak een van de succesvolste onderdelen van het UPI-bedrijf zou zijn geweest, maar ook omdat de prijs die met Reuters overeen werd gekomen belachelijk was, vooral wanneer je bedenkt dat Reuters door deze transactie een flinke voorsprong kreeg op Agence France Presse, dat ook bezig was een wereldwijde fotodienst op te zetten.¹⁰⁾

Van EPU naar EPA

De moeilijke financiële positie van UPI en de daarmee samenhangende uitverkoop van UPI-Pictures aan Reuters werd met argusogen gevolgd door de afnemers van dit Amerikaanse persbureau. Wat Europa betreft betekende dat met name nationale persagentschappen – zoals het Nederlandse ANP – de ontwikkelingen op de voet volgden. UPI had (en heeft) vooral afname-contracten met nationale nieuwsagentschappen, die op hun beurt de UPI-dienst(en) geredigeerd en vertaald doorgeven aan de bij hen aangesloten afnemers (media). Bij Associated Press lag en ligt het accent daarentegen meer op directe distributie aan de afnemers, zonder de tussenkomst van een nationaal persagentschap.¹¹⁾ Dit verschil in policy werd ook weerspiegeld in de opbouw van de internationale fotodiensten van AP en UPI. UPI-Pictures verspreidde in Europa haar foto's via (nationale) persagentschappen, die op hun beurt ook weer (een belangrijk deel van de) Europese nieuwsfoto's toeleverden voor de werelddienst van UPI. Buiten dat functioneerde het UPI-fotonetwerk in Europa ook als uitwisselingssysteem tussen de UPI-afnemers onderling.¹²⁾ De benarde financiële situatie van UPI zorgde er mede voor dat in Europees verband meer serieus nagedacht ging worden over de mogelijkheden om te komen tot een permanent Europees netwerk voor de uitwisseling van nieuwsfoto's. Dit zou medio november 1984 resulteren in de oprichting van de European Pressphoto Agency BV, EPA. Deze beslissing werd, zo blijkt uit een interview met van Ditshuizen (directie ANP en voorzitter van de Raad van Commissarissen van EPA) niet ingegeven door gebrek aan vertrouwen in de kwaliteit van de nieuwe Reuter-dienst die in de startblokken stond. Sterker nog, volgens van Ditshuizen had Reuters alles in huis aan 'ambitie, geld en management' om

een goede dienst op te bouwen, maar men wilde niet langer zo afhankelijk zijn.¹³⁾ En met 'men' bedoelde van Ditshuizen de zeven leden van EPA op dat moment: ANP, AFP, DPA, ANSA (Italië), ANOP (Portugal), EFE (Spanje) en BELGA. (zie schema 1) Op zich was de idee van een Europese

Schema 1

Deelnemers European Pressphoto Agency, EPA

medio november 1984:

DPA, Duitse Bondsrepubliek⁺
 AFP, Frankrijk⁺
 ANP, Nederland⁺
 ANSA, Italië⁺
 Belga, België⁺
 EFE, Spanje⁺
 ANOP, Portugal^{x+}

later toegetreden

APA, Oostenrijk^x
 TT, Zweden^x
 Keystone, Zwitserland
 Tanjug, Joegoslavië^{x+}
 Polfoto, Denemarken
 Press Association, GB⁺

- Bureaux met een^x zijn van oorsprong *geen* EPU-lid.
- Bureaux met een⁺ zijn nationale of algemene persbureaux.
- N.B. De foto's die Press Association en Keystone toeleveren zijn niet bedoeld voor doorgifte via de werelddienst van AFP.

fotodienst niet nieuw. Een dertiental Europese (nationale) persbureaux werkten al jaren samen in de European Pressphoto Union, de EPU (zie schema 2). De uitwisseling van nieuwsfoto's tussen de EPU-leden had echter een zeer incidenteel karakter. In de woorden van Gus van der Heyden, de onlangs overleden directeur van ANP-foto: 'Als we materiaal van elkaar nodig hadden, dan kregen we dat. Er werd ook samengewerkt bij grote evenementen, zoals de Olympische Spelen of de wereldkampioenschappen voetbal. Er werden dan gemeenschappelijke teams weggestuurd. Maar we hadden geen permanent netwerk. Als er veel materiaal was dan ging dat via telefoonlijnen. We hadden ook geen central desk. Binnen de EPU bestond allang de wens om tot een gecentraliseerd systeem te komen, maar de financiering blokkeerde dat voor een groot gedeelte.'¹⁴⁾

Een permanent Europees fotonetwerk was, zoals Eylard van Hall (ex redacteur van ANP-foto en thans werkzaam bij EPA in Frankfurt) het uitdrukte, 'een oude droom die stil lag' en die weer tot leven kwam op het moment dat UPI overgenomen ging worden. Van Hall: "Toen Reuters UPI-foto had

Schema 2

Leden European Pressphoto Union, EPU (1983)

nationale, dan wel algemene fotodiensten:

AFP, Frankrijk
 ANP, Nederland
 ANSA, Italië
 Belga, België
 DPA, Duitse Bonds Republiek
 EFE, Spanje
 NTB, Noorwegen
 Press Association, Groot Brittannië

zelfstandige foto-bureaux:

VOTAVA, Oostenrijk
 Keystone, Zwitserland

Fotodiensten van dagbladen

Lehtikuva Oy, Finland (Helsingör Sanomat)
 Politiken, Denemarkten (Politiken)
 Pressens Bild, Zweden (Dagens Nyheter Groep)

Geassocieerd lid: Panasia, Japan

Bron: gesprek met adjunct directeur ANP, van der Heyden 7/12/83.

overgenomen en met nieuwe aanbiedingen kwam, bleek dat het product (de nieuwe fotodienst van Reuters, F.C.) ineens veel duurder werd. Men ging er toen nog eens over nadenken of men wel zo gelukkig was met het product, want de Amerikaanse invloed erop was wel erg groot. Bijvoorbeeld de hele Amerikaanse base ball competitie zat in het aanbod en dat is iets waar in Europa geen hond in geïnteresseerd is.¹⁵⁾

Daarbij kwam natuurlijk ook nog dat AFP voorbereidingen aan het treffen was voor een wereldfotodienst. Dat plan was uitstekend te combineren met de opzet van een Europees fotonetwerk vanuit de EPU (waarin AFP immers ook deelnam). Volgens Hans Ouwerkerk, die als lid van de Reuter Pictures Project Group het EPA-initiatief angstvallig in de gaten hield, zijn er meerdere redenen voor de oprichting van EPA te geven. De onzekere toekomst van UPI was er een van, maar daar kwam volgens hem bij dat 'veel Europese agentschappen AP en UPI imperialistisch en koloniaal vonden met als enig ideaal het binnenhalen van zo veel mogelijk winst'. Ze zagen in de oprichting van een soort 'users association' een goed pressiemiddel om die werelddiensten op hun termen naar zich toe te laten komen. Volgens Ouwerkerk speelde wellicht ook mee dat een aantal Europese persagentschappen zich nationaal en internationaal wilden profileren.¹⁶⁾ Op 1 januari 1985 ging de EPA-dienst officieel van start. De centrale redac-

tie werd ondergebracht bij DPA in Frankfurt. Het technisch centrum is gevestigd in de burelen van AFP in Parijs.

AFP Photo, bediening 'a la carte'

In zijn kantoor aan het Parijse Place de la Bourse benadrukt Philip Gustin (directeur AFP Photo) dat de besissing van AFP om in de internationale nieuwsfotomarkt te stappen geheel los staat van de moeilijke financiële positie van UPI destijds. 'Wij namen die beslissing drie jaar geleden (1983) en de voorbereidingen werden getroffen in 1984. Dus toen wij het principebesluit namen, zat UPI nog niet in de financiële problemen (...) De enige werkelijke reden was dat wij ervan overtuigd waren, en nog steeds zijn, dat we, wilden we een 'leading agency' blijven, een internationale fotodienst op moesten zetten (...) Veel afnemers in Latijns- Amerika, Azië, Afrika en het Midden Oosten vroegen ons 'wanneer zetten jullie een fotodienst op; als dat niet gebeurt zeggen we ons contract op.'¹⁷⁾ Kortom, het belangrijkste argument voor AFP om in de internationale fotoberichtgeving te stappen was het bijblijven van de concurrentie, hoe moeilijk dat ook was financieel gezien.

Na een beperkt marktonderzoek onder de afnemers van AFP werd gekozen voor een gedecentraliseerd (geregionaliseerd) distributiesysteem met als centrale redacties Parijs, Washington en Tokio. 'Op die manier', zo vervolgt Gustin, 'zijn we er zeker van dat we geen foto's naar de Verenigde Staten sturen die alleen interessant zijn voor Angola of Israël; we geven ook geen foto's door aan de Hong Kong Daily waarvan je kan verwachten dat ze er niet in geïnteresseerd zijn, bijvoorbeeld uit Latijns Amerika of Afrika. De selectie wordt altijd gedaan door de regionale redactie-centra. Washington ontvangt de totale productie van Parijs en Tokio. Op basis daarvan maakt zij een selectie die afgestemd is op de behoeften van de afnemers in de Verenigde Staten, Midden-, en Zuid Amerika. Hetzelfde doen Tokio en Parijs voor hun verzorgingsgebied. We beschikken over de technologie om een 'a la carte service' te bieden.' Over een periode van vijf jaar investeert AFP 120 miljoen franc (zo'n 40 miljoen gulden) in de opzet van haar internationale fotodienst. Maar, zo geeft Gustin grif toe, zonder EPA zou het heel wat kostbaarder zijn geweest. Over de AFP-EPA relatie zegt hij verder: "Het gaf ons financieel gezien de mogelijkheid om op korte termijn een dagelijkse fotoproductie in elk Europees land te realiseren (...) Door EPA kregen we correspondenten in elk van de deelnemende landen." Hoewel alle deelnemende bureaux in EPA aandeelhouder zijn, is het volgens Gustin een duidelijke zaak dat DPA en AFP de belangrijkste aandeelhouders zijn met elk 25 procent van de aandelen.

Budgetair gezien zijn de lasten en lusten ook op die manier verdeeld. AFP

en DPA betalen ieder 25 procent van de kosten en ontvangen ook 25 procent van de (toekomstige?) baten. De EPA-lijnverbindingen worden gehuurd van AFP die verantwoordelijk is voor de technische infra-structuur met als centrum Parijs. DPA op haar beurt biedt de centrale redactie van EPA onderdak in haar kantoor in Frankfurt. Het administratieve centrum van EPA is ondergebracht bij het ANP in Den Haag.

Associated Press, 'still going strong'

Het werd hierboven al opgemerkt, tot januari 1985 was de internationale nieuwsfotomarkt (zeker wat betreft de dagbladsfeer) het alleen-domein van de Amerikaanse bureaux AP en UPI. Hoe wordt bij AP aangekeken tegen de verschuivingen op de internationale fotomarkt, zoals die zich in de loop van 1984 begonnen af te tekenen? Wat zijn de gevolgen van die ontwikkelingen voor de positie van AP in die markt, en dan met name in Europa? Medio 1985 en begin 1986 sprak ik daarover met Horst Faas, Europees hoofdredacteur van AP Pictures in London. Tijdens het eerste gesprek benadrukt Faas dat AP geen enkele (Europese) klant verloren heeft aan Reuters of aan de AFP/EPA combinatie. Hij is ervan overtuigd dat er geen plaats is voor drie bureaux op de internationale nieuwsfotomarkt. Uiteindelijk zullen er twee bureaux overblijven, en daar is AP er in ieder geval een van. Aldus Faas. Op dat moment (Augustus 1985) vraagt Faas zich ernstig af of AFP het op de lange termijn zal redden, vooral wanneer ze op een puur commerciële basis (zonder overheidssubsidie) zou moeten gaan opereren. Anders gezegd, Faas betwijfelt of de EPA-deelnemers dan bereid zullen zijn een reëel – dus hoger bedrag op tafel te leggen voor de toelevering van de werelddienst van AFP Photo. Bijvoorbeeld een half miljoen dollar per jaar. Faas: 'Dat was het bedrag dat UPI ook in rekening bracht, en dat was niet genoeg, anders waren ze niet failliet gegaan. UPI had een goede fotodienst, maar het bracht niet genoeg op omdat ze de tarieven lieten zakken. Dat was een deel van het probleem waarmee UPI te kampen had. Het was niet alleen een kwestie van management, maar ook van inkomsten.'¹⁸⁾

Een half jaar later (februari 1986) is Faas minder sceptisch over de kansen van AFP en stelt dat AFP in 1985 de basis heeft gelegd voor een goede fotodienst. Ze wist goede redacteuren en fotografen aan te trekken, terwijl de technische infra-structuur werd verbeterd. Wat dat laatste betreft werken AP en AFP trouwens samen, zo begrijp ik uit dit gesprek met Faas.¹⁹⁾

De opbouw van de Reuter-dienst ging langzamer dan Faas verwachtte, maar hij heeft wel de indruk dat dat zij inmiddels vaste grond onder de voeten gekregen heeft. Faas ziet in de beide (relatieve) nieuwkomers geen bedreiging voor AP op de nieuwsfotomarkt. Hij voegt daaraan toe: 'APF heeft ons meerdere malen laten weten niet van plan te zijn te concurreren

met AP en ons waar dan ook uit de markt te drukken. Hun idee is het bieden van een alternatief op die plaatsen waar UPI wegviel. Ze concurreren dus met Reuters om de tweede plaats.'

NOTEN

- 1 Binnen dit bestek beperk ik mij tot de fotodiensten van de (internationale) persagentschappen. Een verhaal apart vormen de zgn fotopersbureaus (zoals Gamma, Sygma, Magnum en Contact Press, om maar een willekeurige greep te doen), die ook beschikken over een wereldwijde infrastructuur voor de aanlevering van nieuwsfoto's. Zij volgen de actualiteit ook op de voet. Zij bedienen niet primair de dagbladers, maar bladen met een wat langere productietijd (tijdschriften). Bovendien werken ze daarbij vaak op exclusieve basis voor een of meerdere opdrachtgevers.
- 2 Oliver Boyd-Barrett, *The international news agencies*, London 1980. p. 234 e.v.
- 3 Oliver Boyd-Barrett, p. 235.
- 4 *Reuters World* nr 15, juni 1983.
- 5 Reuters to launch news picture service, general order van Reuters d.d. 12 april 1984.
- 6 Photo Agreement, in *Editor and Publisher* 30 juni 1984.
- 7 Reuter/UPI News Picture agreement, general order van Reuters d.d. 25 juni 1984.
- 8 Gesprek met H. Ouwerkerk, manager Reuter Picture Service, London 21 augustus 1985.
- 9 Reuters News Pictures, back ground feature. Reuters press release d.d. 31 december 1984.
- 10 Katherine Seelye en Lawrence Roberts, UPI's disaster story; in *Columbia Journalism Review* sept/oct 1985, p. 25 e.v.
- 11 Oliver Boyd Barrett, p. 54 e.v.
- 12 Gesprek met A. Riethausen, directeur EPA Frankfurt op 15 juli 1985.
- 13 Verschuiving in de internationale fotomarkt, in: *De Journalist* 3 december 1984.
- 14 Gesprek met dhr. van der Heyden, directie ANP Den Haag op 21 mei 1985.
- 15 Gesprek met E. van hall, ex redacteur ANP foto en op dat moment fotoredacteur bij EPA in Frankfurt, 15 juli 1985.
- 16 Gesprek met H. Ouwerkerk, manager Reuter Pictures Service, London 21 augustus 1985.
- 17 De citaten in deze paragraaf zijn afkomstig uit een gesprek met Philip Gustin, directeur van AFP Photo dat werd gehouden in Parijs op 29 mei 1986.
- 18 Gesprek met Horst Faas, hoofdredacteur van AP Photo in Europa (onder deze 'regio' ressorteren ook het Afrikaanse continent en het Midden-Oosten), London 23 augustus 1985.
- 19 Gesprek met Horst Faas, 2 februari 1986.

Met dank aan Wim Blom voor de uitwerking van een deel van het interview-materiaal.

ABSTRACT, Crone, The end of a period, Massacommunicatie, 1987/2, p. 166-174

January 1985 both the British news agency Reuters and the French news agency Agence France Presse (AFP) started a fullfledged international news picture service. At the same date the non-US picture operations of UPI became part of the news picture service of Reuters. In Europe seven (national) news agencies – most of them clients of UPI – founded in 1984 the European Pressphoto Agency, which cooperates with the picture service of AFP. The article analyses – primarily on basis of interviews with parties involved – the motives behind these initiatives and possible consequences for the position of AP in the international news picture market.

ANDRÉ VAN GAGELDONK, FRANS L. LEEUW EN PIETER J. DEKKER*

*Analyse van voorlichtingsveronderstellingen: methodische aspecten en resultaten uit een gevalstudie**

Doelmatige en doeltreffende voorlichting wordt op verschillende manieren nagestreefd. Eén van deze manieren is het reconstrueren van voorlichtingsveronderstellingen tot theorieën en het vervolgens evalueren daarvan. Hoe sterker deze theorieën staan, des te waarschijnlijker is de doeltreffendheid van campagnes. In deze bijdrage worden methoderegels aangereikt om dergelijke 'theorieën' op te sporen en te ordenen. Tevens worden resultaten gepresenteerd van een poging om een dergelijke voorlichtingstheorie te evalueren. Tenslotte worden enkele voordelen genoemd die het onderzoek naar voorlichtingstheorieën voor de wetenschap en voor de voorlichtingspraktijk kunnen hebben.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is het besef gegroeid dat overheidsvoorlichting een nuttig instrument is ten behoeve van het realiseren van beleidsdoelstellingen. Zowel door voorlichters, als door voorlichtingsonderzoekers en analisten van overheidsbeleid worden echter ook vraagtekens gezet bij de doeltreffendheid en doelmatigheid van veel campagnes (vgl. o.a. Kalk, 1985; Werkgroep Heroverwegingen, 1984; Hoogerwerf, 1985; Katus en Beets, 1985). Ook het pleidooi van Van Cuilenburg (1983) voor een betere afstemming van vraag en aanbod van voorlichtingsactiviteiten kan in dit licht worden geplaatst.

In de literatuur worden ook suggesties gedaan om de effectiviteit en efficiëntie van voorlichtingscampagnes te vergroten. Het gaat hierbij strategieën zoals:

- het inschakelen van intermediaire kaders bij voorlichtingscampagnes (Van Riel, 1986);
- het beter scholen van voorlichtingsmedewerkers via o.a. PAO-cursussen;
- het realiseren van een nauwere band tussen beleidsontwikkeling en voorlichtingscampagnes;
- het meer gebruik maken van de resultaten uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek omtrent de kenmerken van de doelgroep en de effecten van voorlichtingscampagnes (Van Woerkum, 1982);

* Dit artikel is geschreven op basis van een onderzoek dat door de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) werd gefinancierd. Het onderzoekrapport verschijnt in de herfst van 1987.

- het beschrijven van voorlichtingsactiviteiten in termen van kosten en baten en het beter plannen van voorlichtingscampagnes.

Of de strategieën succesvol zijn of niet en of ze gepaard gaan met onbedoelde, ongewenste neveneffecten, blijft in deze bijdrage buiten beschouwing (vgl. Leeuw, 1987). Het overzicht van deze strategieën vormt voor ons wel een aanleiding om aandacht te vragen voor een andere, aanvullende aanpak, waarvoor naar onze mening tot nog toe te weinig belangstelling bestaat. Bedoeld wordt een strategie die gericht is op zowel een gunstiger input-output verhouding, als op een betere 'fit' tussen onderzoek en (voorlichtings-)praktijk. Het gaat hierbij om een aanpak waarbij wordt geprobeerd om de (veelal impliciete) veronderstellingen van voorlichters over de opzet en de uitvoering van campagnes op te sporen en te evalueren. Deze strategie is niet alleen gericht op sociaal-wetenschappelijke onderzoeksresultaten, maar vooral ook op de denkbeelden van degenen die het voorlichtingsbeleid en hiermee samenhangende keuzen (mede) bepalen. Deze denkbeelden kunnen in wisselende mate gesteund worden door resultaten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, hetgeen echter pas na evaluatie kan blijken. Een dergelijke aanpak is niet nieuw. Sommige auteurs hebben al op het belang van een dergelijke strategie gewezen.

Aanzetten tot een andere benadering

Van Cuilenburg stelt dat gegevens, overwegingen en afwegingen, waarop beslissingen inzake voorlichtingspraktijken gebaseerd zijn, goed of fout kunnen zijn met alle gradaties daartussen (1983:38). Foute beslissingen, aldus deze auteur, zijn veelal gebaseerd op foute gegevens of op een onjuist gebruik van juiste gegevens. 'Besluitvormingsonderzoek dient (derhalve) voor een belangrijk deel gericht te zijn op het opsporen van mogelijke onvolledigheid, onbetrouwbaarheid, ongeldigheid en onnauwkeurigheid in de gegevens die aan de besluitvorming ten grondslag liggen'". (o.c.: 44). Van Cuilenburg laat het echter bij deze constatering. Gelijksoortige uitlatingen vinden we ook bij andere auteurs. Van Woerkum (1982) wijst er bijvoorbeeld op, dat 'verkeerde ideeën' ook in een ideaal planningssysteem ten behoeve van voorlichtingscampagnes verkeerd blijven en dat planning geen garantie biedt voor een creatieve uitwerking. In een andere studie naar besluitvormingsprocessen in de natuur- en milieuvorlichting (Van Meegeeren en Van Woerkum, 1985:86), spitst de analyse zich toe op doelen, doelgroepen, inhoud van de boodschap en ingezette voorlichtingsmiddelen. De auteurs constateren dat de vraag naar de redenen van bepaalde voorlichtingsactiviteiten te weinig aan bod komt en hetzelfde gaat huns inziens op voor de overwegingen die bij de keuzes rondom voorlichtingscampagnes een rol hebben gespeeld. Zij wijzen op de wenselijkheid van onderzoek van

het voorlichtingsmateriaal zelf en van notulen, beleidsnota's en werkplannen, teneinde te achterhalen wàt, wáárom gekozen of besloten werd. Ook Kok (1986) refereert aan het belang van veronderstellingen over mogelijkheden tot gedragsverandering die een rol kunnen spelen bij de besluitvorming over voorlichtingsacties.

Deze auteurs geven het belang aan van de veronderstellingen die aan overheidsvoorlichting ten grondslag liggen, maar werken deze constatering niet verder uit. Andere auteurs doen dit wel en het onderzoeken van veronderstellingen die mede bepalend zijn voor beslissingen heeft inmiddels bekendheid gekregen.

De laatste tien jaar zijn diverse methoden ontwikkeld, die tot doel hebben om (het geheel van) veronderstellingen op te sporen, waarop keuzen, beslissingen of beleid gebaseerd zijn. Een speurtocht door de literatuur voert de onderzoeker naar diverse terreinen, zoals het managementonderzoek, de organisatiekunde, de bedrijfskunde, de bestuurskunde, het beleidsonderzoek en de psychiatrie.

In de literatuur worden verschillende termen gebruikt voor dergelijke veronderstellingen. Voorbeelden hiervan zijn: 'pet theories' (Bogue, 1974); 'theories-in-practice', 'espoused theories' of 'theories-in-use' (Argyris & Schön, 1976); 'putative theories' (Zaltman et al, 1982); 'implicit theories' (Brief & Downey, 1983); 'cognitive maps' of 'cause maps' (o.a. Shrivastava, 1985 en Bougon, 1983); beleidstheorieën (o.a. Hoogerwerf, 1984 en Leeuw, 1983); praktijktheorieën (Miedema, 1986) en 'scripts' (o.a. Berne, 1967; Schank & Abelson, 1977).

Het kan hierbij gaan om veronderstellingen van individuele functionarissen in een organisatie, maar ook om veronderstellingen die in beleidsnota's worden aangetroffen. Ze zijn vaak impliciet en dienen uit gesprekken of uit teksten te worden afgeleid. Het totaal aan expliciete en impliciete veronderstellingen dat aan beleidsactiviteiten ten grondslag ligt, duiden we aan als de beleidstheorie (vgl. Hoogerwerf, 1984). Conform deze omschrijving kan het geheel van veronderstellingen dat aan voorlichtingscampagnes ten grondslag ligt, de voorlichtingstheorie worden genoemd.

De gereconstrueerde voorlichtingstheorie

Een belangrijke vraag die gesteld kan worden is waar de op te sporen voorlichtingstheorie betrekking op kan hebben. Analoog aan Hoogerwerf (1984) onderscheiden we in dit verband relaties tussen doelen en middelen en tussen oorzaken en gevolgen. Overheidsvoorlichting veronderstelt bepaalde doelstellingen te kunnen bereiken door op een bepaalde wijze, een bepaalde boodschap met bepaalde voorlichtingsmiddelen over te brengen. Maar voorlichting veronderstelt eveneens dat bepaalde verschijnselen oor-

zakelijk verbonden zijn met andere verschijnselen (of dat er in ieder geval een verband bestaat tussen beide) en dat door veranderingen te bewerkstelligen van de oorzaken, er ook andere gevolgen zullen optreden. Een voorlichtingstheorie kan – aldus Hoogerwerf – ook (gedeeltelijk) in termen van normatieve relaties worden weergegeven. Hiermee worden bedoeld relaties tussen (politieke) beginselen dan wel uitgangspunten en normen enerzijds en verwachte, bestaande of beoogde situaties anderzijds. Doelstellingen zijn in feite altijd 'waardengeladen' en deze waarden kunnen door verschillende individuen verschillend 'gewaardeerd' worden. Hoe uitspraken over normatieve relaties in een voorlichtingstheorie logisch verbonden dienen te worden met uitspraken over causale of doel-middel-relaties is in de literatuur over beleidstheorieën punt van discussie (vgl. Fisher, 1980; Van der Wouden, 1985; Leeuw, 1987). Voorlichtingstheorieën kunnen tenslotte ook betrekking hebben op het beleidsproces rond een bepaalde voorlichtingsactie, op de organisatie van een dergelijke actie en op de implementatie ervan. Al deze veronderstellingen (in termen van verschillende soorten relaties) op te sporen, is een complex en langdurig karwei. Daarom zal in de praktijk van het onderzoek vaak een selectie moeten worden gemaakt.

De methoderegels voor het opsporen en evalueren van voorlichtingstheorieën zijn in ontwikkeling. In eerdere publikaties hebben wij een poging gedaan om deze methoderegels voor voorlichtingscampagnes te systematiseren (Leeuw, 1986; Leeuw, Van Gageldonk en Dekker, 1987). Uitgangspunt hierbij is dat (voorlichtings-)veronderstellingen gereconstrueerd dienen te worden tot zo precies mogelijke voorlichtingstheorieën. Reconstructie-activiteiten moeten naar dat doel toe werken, respectievelijk dat doel zoveel mogelijk pogen te benaderen.

Het gaat hierbij om explicatie en niet om interpretatie (Opp, 1976: 246-255). Wanneer, door middel van interpretatie, wordt gepoogd om de intenties van (al dan niet vage) uitspraken te achterhalen, dan levert dat verschillende moeilijkheden op. Ten eerste leidt het tot het onoplosbare probleem van de oneindige regressie. Achter een intentie steekt immers weer een andere en de vraag tot hoeverre men 'terug' moet gaan bij het zoeken naar intenties achter intenties, is onbeantwoordbaar. Ten tweede is het moeilijk de oorspronkelijke intentie(s) te achterhalen; beleidsvoerders, voorlichters e.a., die geraadpleegd worden, kunnen zich deze vaak niet meer herinneren of willen deze (achterliggende) intentie(s) niet prijsgeven. Ten derde bestaat het gevaar dat er door de betrokkenen verschillende en tegenstrijdige intenties worden aangevoerd. Dit zal vooral het geval zijn als "auteurscollectieven" bij de totstandkoming van beleid een rol spelen. Dan gaat het immers niet om uitspraken of visies van één medewerker, maar om die van commissies, werkgroepen of afdelingen, die zijn vastgelegd in notities en nota's. Het proberen helderheid te krijgen in de aan voorlichtingsbeleid ten

grondslag liggende assumpties is via deze weg dus weinig vruchtbaar. Daarom wordt de werkwijze verkozen waarbij toegewerkt wordt naar het opstellen van informatieve (voorlichtings)theorieën. Deze werkwijze laat zich in een achttal methoderegels beschrijven.

Methoderegels voor de reconstructie van voorlichtingstheorieën

De methoderegels geven globaal de opeenvolgende noodzakelijke stappen aan die men moet zetten om een voorlichtingstheorie te kunnen reconstrueren.

1. Verzamel uitspraken over achtergronden, doelen, opzet en inhoud van de voorlichtingscampagne. Doe dat via beleidsnota's, interne memoranda, discussiestukken en vergaderverslagen en sla daarbij acht op de tijdsvolgorde waarin deze nota's enz. verschenen zijn. Speur daarin naar assumpties;
2. Beschrijf het proces dat tot de voorlichtingscampagne geleid heeft. Heb daarbij oog voor de verschillende actoren: ambtenaren van de beleidsafdelingen en de voorlichtingsafdeling, en belangrijke buitendepartementale actoren zoals reclamebureaus. Geeft de relaties tussen deze actoren weer in de vorm van een 'organigram'.
3. Selecteer op grond van 1 en 2 de relevante (categorieën) 'stakeholders' en interview hen. Zet deze interviews zoveel mogelijk op conform de suggesties die door Mason en Mitroff (1981) geformuleerd zijn. Deze suggesties hebben betrekking op de selectie zelf en op de verschillende strategieën van interviewen. Zo behoren ook groepsinterviews tot de mogelijkheden, zeker wanneer er qua mening of visie duidelijk verschillende groepen van 'stakeholders' kunnen worden samengesteld. Standpunten en argumenten kunnen dan extra worden aangescherpt en verdedigd. Verder wordt het belang van een goede tijdsplanning en organisatie van de interviews benadrukt. Voor nadere details wordt verwezen naar de auteurs (op cit. 95-122). Completeer vervolgens de geïnventariseerde assumpties aan de hand van resultaten uit deze interviews met 'stakeholders'.
4. Schrijf de beoogde effecten van de voorlichtingscampagne zo precies mogelijk uit.
5. Spoor de doel-middelrelaties op waar de assumpties uitspraken over doen; vertaal deze in hypothesen over oorzaken (=geplande middelen) en gevolgen (=beoogde daden). Vertaal daarbij stapsgewijs: inventariseer eerst vuistregels, dan voorlichtingsprincipes en formuleer tenslotte hypothesen. Voorbeelden van voorlichtingsmiddelen/methoden zijn massamediale advertentiecampagnes, groepsdiscussies, inschakeling van intermediaire kaders, verspreiding van vouwbladen en huis-aan-huis bladen, postbus 51 spots enz.¹⁾

6. Vul, tegen de achtergrond van de leer van de argumentatie-analyse (Toulmin, 1958; Toulmin et al., 1979) de impliciet gebleven schakels in. In deze leer wordt onderscheid gemaakt tussen feiten, 'warrants' en claims (dit zijn uitspraken over het gevolg of effect van de voorlichtingscampagne). Het gaat er nu om de redeneerstappen tussen feiten en claims via 'warrants' te verduidelijken.

Claim = wat met. . . beoogd, nagestreefd wordt. Bv. voorlichtingsmateriaal bereikt de doelgroepen.

Feiten = de actie, handeling, die wordt verondersteld. Bv. voorlichtingsmateriaal wordt door intermediaire kaders verspreid.

Warrant = Algemene uitspraak die impliciet voor waar/geldig wordt gehouden en die 'logisch' ten grondslag ligt aan de veronderstelde relatie tussen feiten en claim. Bv. wanneer nieuwe informatie door een voor de (bedoelde) ontvanger van deze informatie betrouwbare zender wordt verspreid, dan zullen de ontvangers deze informatie daadwerkelijk waarnemen, verwerken en op grond hiervan hun gedrag aanpassen.

De pretentie van algemene geldigheid van 'warrants' strookt meestal niet met de werkelijkheid. Daarom moet van dergelijke uitspraken bepaald worden in hoeverre ze worden ondersteund of gekritiseerd kunnen worden door resultaten uit onderzoek.

7. Spoor de expliciete politieke en normatieve relaties op die kenmerkend zijn voor de voorlichtingscampagne; vertaal ze voorzover mogelijk in hypothesen.

Bv. als er een nieuw woningwaarderingssysteem komt, dan dienen de betrokken burgers hierover te worden voorgelicht.

Of: als er geen voorlichting wordt gegeven over een nieuwe beleidsmaatregel, dan zal de relatie tussen de burgers en het departement verslechteren.

Vul daarbij de impliciet gebleven schakels in (zie punt 6). De discussie over reconstructie en evaluatie van normatieve (beleids- of voorlichtings-theorieën staat nog in de kinderschoenen en er is via methode-regels nog weinig grip op. Vaak zijn normatieve assumpties, meer nog dan anderssoortige assumpties, impliciet en zijn ze minder gemakkelijk op te sporen dan de reeds genoemde relaties. Daarom wordt aan dit gedeelte, hoe belangrijk ook in het navolgende weinig aandacht besteed.

8. Probeer de uitspraken uit 5, 6 en 7 bij elkaar te brengen in een stelsel waarin de ene uitspraak logisch uit de andere volgt.
9. Wanneer de onder 8 gereconstrueerde voorlichtingstheorie uit meer dan ca. 10 hypothesen bestaat, geef de theorie dan weer in de vorm van een schema.

Deze methoderegels werden in ons onderzoek gevolgd bij het reconstrueren van een drietal voorlichtingstheorieën.²⁾ Ze bleken geschikt om veronderstellingen over causale en finale (doel-middel) relaties op te sporen en te ordenen. De aandacht ging hierbij vooral uit naar gedragstheoretische en organisatiethereoretische veronderstellingen. Bedoeld worden de gedragsbeïnvloedende mechanismen die verondersteld worden te werken onder invloed van voorlichtingscampagnes en de organisatorische aspecten die hierbij van belang worden geacht.

Drie zaken dienen bij deze werkwijze in het oog te worden gehouden. Ten eerste gaat het om een in ontwikkeling zijnde methode die voor verbetering vatbaar is. Voorts is de status van een gereconstrueerde voorlichtingstheorie een hypothetische, die evenals elke andere theorie voor verbetering vatbaar is. Een probleem is bijvoorbeeld hoe methodologisch adequaat kan worden onderscheiden tussen woord en daad, als observatie op dit terrein binnen departementen moeilijk is. Argyris en Schön (1976) maken in verband hiermee een onderscheid tussen 'espoused theories' en 'theories-in-use'. Verder is aan hetgeen geschreven wordt (bv. in nota's) niet altijd dezelfde betekenis toe te kennen als aan hetgeen men als ambtenaar zelf zegt of doet. Ook Bemelmans-Vidéc en Hoppe (1986: 307-308) wijzen op het methodologische probleem van hoe te onderscheiden tussen wat functionarissen zeggen en wat ze doen. Hiermee samenhangend geldt tenslotte dat dergelijke reconstructies geen wetenschappelijke theorieën zijn. Het is onder andere met behulp van deze laatste theorieën, dat voorlichtingstheorieën kunnen worden geëvalueerd.

Voorbeeld van een gereconstrueerde voorlichtingstheorie²

Allereerst wordt een korte beschrijving gegeven van een voorlichtingscampagne van het Ministerie van Economische Zaken (EZ), die tot doel heeft om kwaliteitszorgmaatregelen te bevorderen in het bedrijfsleven. Daarna volgt een overzicht van de hoofdpunten van de voorlichtingstheorie waarop deze campagne is gebaseerd.

Achtergrond van de zorg om kwaliteitszorg is de groeiende concurrentie op de wereldmarkt, met name van de zijde van Japan. Dit leidde tot een groeiend besef over de noodzaak om de marktpositie van het Nederlandse be-

drijfsleven te versterken. Gesproken wordt over beleid, gericht op 'selectieve groei', 'management nieuwe stijl' en 'informatisering'.

Reeds in 1976 werd een pleidooi gehouden voor het verbeteren en beheersen van de kwaliteit van goederen en diensten. Hierbij zou de aandacht zich niet alleen moeten richten op produkt-kwaliteit in traditionele, (engere) zin. Ook andere aspecten zijn van belang voor kwaliteitsbeheersing, zoals de voorlichting aan de afnemer over het gebruik en de nazorg of 'service'. Een belangrijke voorwaarde voor kwaliteitsbeheersing is het "vergroten van de eigen verantwoordelijkheid van de werknemer in het produktieproces", waar een preventieve werking van uitgaat.

Als eerste overheidsinitiatief op dit gebied ging in 1978 een kwaliteitsplan van start dat tot doel had om bestaande initiatieven in verschillende bedrijfstakken ter verbetering van kwaliteitszorg te steunen en te stimuleren. De overheid gaf met name bekendheid aan dit onderwerp en creëerde de nodige voorwaarden, die initiatieven moesten uitlokken.

De hoofdlijnen van het beleid in de periode na 1978 hebben betrekking op voorlichting, infrastructuur (onderwijs, onderzoek, externe advisering en normalisatie), collectieve kwaliteitsprojecten in branches en regio's (projectleiding, voorlichting, evaluatie, cursussen en eventueel certificatie) en overheidskwaliteitszorg door middel van aanschaffingsbeleid en keuringen. Pas vanaf 1982 werd besloten om in samenwerking met een reclamebureau voor een langere periode een voorlichtingsplan op te stellen.

In dit voorlichtingsplan wordt de aandacht vooral gericht op middelgrote en kleine ondernemingen, omdat de grotere bedrijven vaak al actief zijn op dit gebied en veel meer interne menskracht en kapitaal kunnen vrijmaken voor de uitwerking van kwaliteitszorg. Het gaat hierbij niet om voorlichting over relatief concrete zaken zoals woningisolatie of koopgedrag, maar om een meer complexe doelstelling, te weten een bewustwordingsproces en een mentaliteitsverandering of wel een andere 'manier van denken en doen'.

Doelstellingen van de campagne zijn: de belangstelling voor kwaliteitszorg te verbreden en belanghebbenden te overtuigen van het nut en de noodzaak om van kwaliteitszorg een continu proces in de onderneming te maken.

De meer specifieke doelstellingen van de voorlichtingscampagne zijn:

1. ondernemers interesseren over kwaliteitszorg;
2. ondernemers informeren over kwaliteitszorg;
3. ondernemers stimuleren te komen tot het uitvoeren van een kwaliteitszorgbeleid binnen hun bedrijf;
4. ondernemers die op dit gebied tot actie overgaan op de juiste wijze doorverwijzen naar deskundigen;
5. diverse relevante intermediaire kaders (IMK's) eveneens te interesseren, te informeren, te stimuleren en op elkaar af te stemmen.

In de eerste plaats worden verschillende intermediaire kaders (IMK's) en managers of directies van middelgrote- en kleine ondernemingen bij de campagne betrokken. Circa twee jaar na de start van de campagne is dit ook met werknemersorganisaties en leden van ondernemingsraden het geval.

Tenslotte werden er ook algemeen ondersteunende activiteiten uitgevoerd, zoals een 'persreis' langs 'voorbeeld-bedrijven', de verspreiding van een populaire weergave van de uitgangspunten van kwaliteitszorg in de vorm van een vouwblad en de verzorging van tentoonstellingsmateriaal.

Diverse voorlichtingsmiddelen worden ingezet waarvan – zo blijkt achteraf – sommige wel en andere niet zulke goede resultaten opleveren als oorspronkelijk was gewenst. Voor een evaluatie van de gehele voorlichtingscampagne is het momenteel nog te vroeg.

Het voert in het kader van dit artikel te ver om in te gaan op de fasering en op de doelgroepen van de campagne. Hier zij slechts vermeld, dat na het bestuderen van voorlichtingsmateriaal, beleidsstukken, notulen van relevante vergaderingen, alsmede van verslagen van gesprekken met diverse personen die bij de opzet en het verloop van de campagne zijn (of waren) betrokken, door middel van voornoemde methoderegels een dertigtal veronderstellingen konden worden opgespoord en geordend. Deze geordende veronderstellingen vormen de voorlichtingstheorie, welke aan de kwaliteitszorgcampagne ten grondslag ligt. Enkele voorbeelden van belangrijke (hypothesen) zijn²:

(H4) Wanneer een betere en integrale kwaliteitszorg een andere manier van denken en doen vergt van werkgevers en werknemers, dan is het verstrekken van informatie over het onderwerp 'kwaliteitszorg' en over het belang ervan met het oog op de positie van de Nederlandse economie, noodzakelijk;

(H7) Wanneer informatieverspreiding via overheidsvoorlichting is gericht op attitude- en gedragsveranderingen, dan dient de inhoud van deze voorlichting, naast een objectief-informerend karakter, vooral ook een overredend karakter te hebben;

(H12) Als een bedrijf moet worden geïnformeerd en overtuigd van het nut van kwaliteitszorg, dan zal voorlichting zich in de eerste plaats tot het management moeten richten, omdat deze functionarissen het meest actief omgaan met veranderingen en hun medewerking een noodzakelijke voorwaarde is voor het invoeren van kwaliteitszorg;

(H17) Hoe meer er in de voorlichtingscampagne gewezen wordt op het feit dat branches/bedrijven die een (zekere) reputatie genieten, reeds actief aan integrale kwaliteitszorg doen, des te groter is de kans dat het management van andere bedrijven iets aan kwaliteitszorg gaat doen;

(H18) Hoe meer de voor het management relevante algemene, én specifieke

intermediaire kaders het belang van kwaliteitszorg ondersteunen, des te groter is de kans dat het management van bedrijven iets aan kwaliteitszorg gaat doen;

(H21) Wanneer de voorlichtingsboodschap aangeeft welke negatieve consequenties voor het overleven van het bedrijf, c.q. de branche verbonden zijn aan het nalaten van een (integrale) kwaliteitszorg, dan zal dit de kans dat de boodschap ontvangen en verwerkt wordt, vergroten;

(H22) Wanneer de overheid er naar streeft de voorlichtingscampagne succesvol te laten zijn, dan is *meer* nodig dan dat kwaliteitszorg op de agenda van managers in die bedrijven verschijnt, waar dat nog niet het geval was. Immers, integrale kwaliteitszorg veronderstelt een wijziging van denken en handelen van *allen* die betrokken zijn bij het bedrijfsproces dat wil zeggen: óók van het middenkader en van degenen op 'de werkvloer';

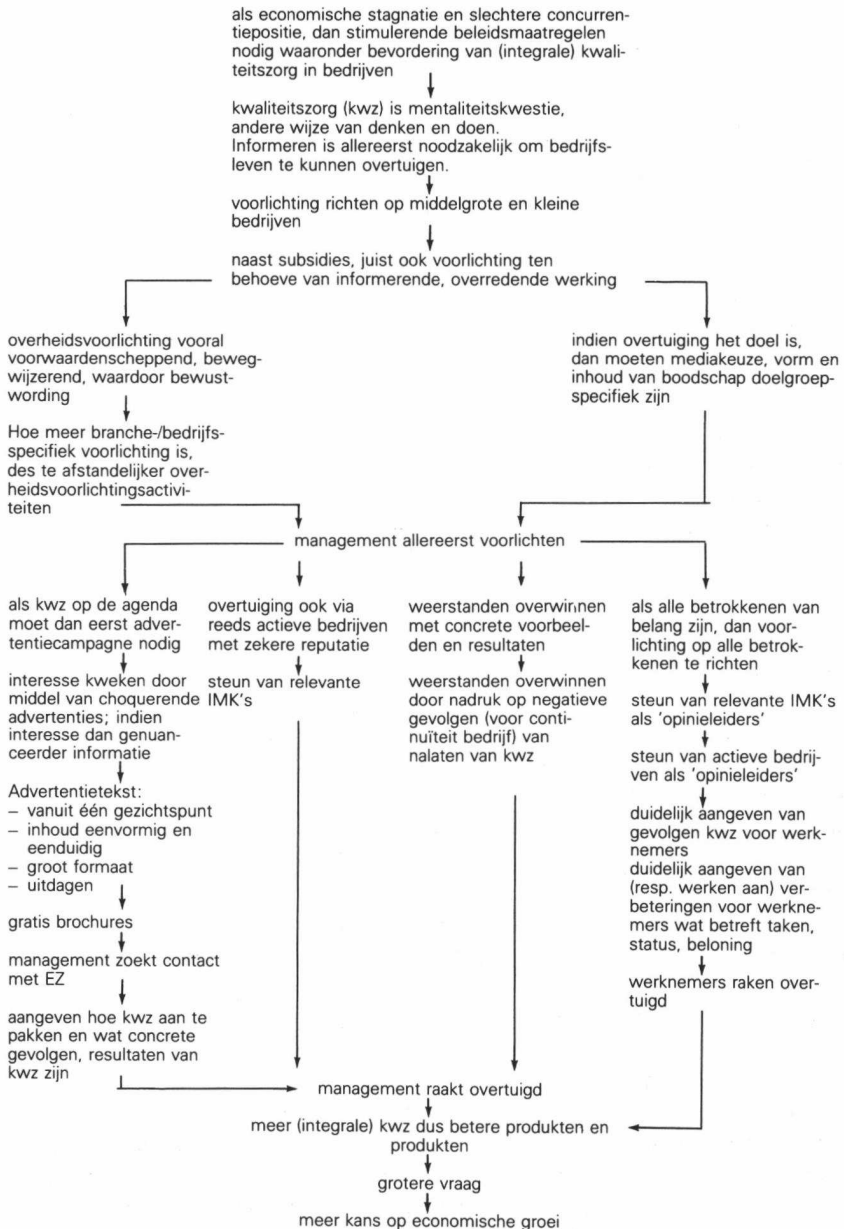
Wil een voorlichtingstheorie een functie kunnen hebben bij het schatten van de doelmatigheid en doeltreffendheid van een campagne, dan zal deze theorie geëvalueerd moeten worden. In de volgende paragraaf worden enkele evaluatiecriteria besproken. Op de pagina hiernaast staat eerst een schematische weergave van de voornaamste redeneerstappen.

Evaluatiecriteria van gereconstrueerde voorlichtingstheorieën

In de literatuur zijn verschillende evaluatiecriteria geformuleerd. In de eerste plaats zijn dat de criteria waarop ook sociaal-wetenschappelijke veronderstellingen en theorieën beoordeeld worden, de zogenaamde epistemologische criteria, zoals begripsprecisie, wetenschappelijke informatiegehalte, interne consistentie en empirisch gehalte. Het is zinvol om de tot voorlichtingstheorieën gereconstrueerde veronderstellingen te beoordelen aan de hand van deze criteria, omdat daarmee een inzicht verkregen kan worden in de wetenschappelijke onderbouwing van deze veronderstellingen. Dit inzicht is van belang, omdat de effectiviteit van voorlichtingsveronderstellingen die logisch inconsistent zijn, die niet door resultaten van onderzoek worden gesteund en waarin tevens vage begrippen voorkomen, gering zal zijn.

Vooraf in het sociaal beleidsonderzoek zijn er naast deze criteria ook andere maatstaven geformuleerd waaraan voorlichtingstheorieën dienen te voldoen (Van de Vall, 1980; 1987). Ook Hoogerwerf (1984) wijst op het belang van andere dan alleen wetenschappelijke criteria. We noemen de zogenaamde implementaire en strategische criteria. Implementaire criteria houden in, dat uit de theorieën praktische richtlijnen afgeleid moeten kunnen worden, die

Schema 1. De structuur van de voorlichtingstheorie

uitvoerbaar zijn. Ten tweede zouden de theorieën die (beleidsmakers en) voorlichters erop nahouden, rekening moeten houden met de maatschappelijke voorwaarden die het uitvoeren van voorlichtingscampagnes beïnvloeden. Dat betekent dat nagegaan moet worden of de maatschappelijke randvoorwaarden die de gereconstrueerde voorlichtingstheorie assumeert, congruent zijn met de feitelijke. Dit criterium specificceert de zogenaamde strategische validiteit.

Deze criteria worden hier niet nader uitgewerkt (zie daarvoor Leeuw, 1983: 140-167). Benadrukt dient wel te worden dat voorlichtingstheorieën die op de drie criteria gezamenlijk positief scoren, de beste onderbouwing voor het beleid bieden. Die welke alleen op het wetenschapstheoretische criterium positief scoren, zijn positiever te beoordelen dan voorlichtingstheorieën die alleen op de laatste twee criteria positief scoren. Wetenschappelijke kwaliteit is een noodzakelijke voorwaarde waar 'beleidswaarde' veel in termen van beleidsrelevantie aan kan toevoegen. Beleidswaarde kan wetenschappelijke kwaliteit echter niet vervangen.

Ten behoeve van deze bijdrage ligt een beperkte evaluatie voor de hand. Ten eerste zou een evaluatie van de voorlichtingstheorie aan de hand van alle criteria teveel ruimte innemen. Belangrijker is echter, dat er ten aanzien van met name de implementaire en strategische criteria nog veel onduidelijkheid bestaat (vgl. bijvoorbeeld Kraan-Jetten, 1986; Van Gageldonk, 1987). Ook staan de epistemologische criteria nog ter discussie. Het empirisch gehalte van deze criteria lijkt tot nog toe het minst omstreden te zijn (Kraan-Jetten, 1986). Daarom gaan we hier alleen op dit criterium in.

Het empirisch gehalte van de gereconstrueerde voorlichtingstheorie

Het empirisch gehalte hebben we geprobeerd vast te stellen door de voorlichtingstheorie aan een aantal zogenaamde problematische vragen te toetsen. Voorbeelden van problematische vragen zijn:²⁾

1. Is het zo, dat de opzet van de advertentiecampagne en de condities waaronder deze werd doorgevoerd, in overeenstemming zijn met wat in de literatuur wordt gesteld met betrekking tot het kiezen voor en het opzetten van dergelijke campagnes?
2. Is het zo, dat ondernemers kunnen worden overtuigd door middel van voorlichting, al dan niet via deskundigen, of geeft de sociaal-wetenschappelijke literatuur effectievere wegen aan?
3. Is het zo, dat onderbouwing van de inhoud van een boodschap met presentaties van meningen of uitspraken van deskundigen, collega's of IMK's, de kans op aanvaarding van de boodschap vergroot?

In het onderzoek waar deze bijdrage op gebaseerd is, hebben we via literatuurstudie en interviews met deskundigen, deze en andere vragen beantwoord. In belangrijke mate is ten behoeve van de literatuurstudie gebruik gemaakt van 'review-publikaties', waarin de stand van zaken in vakgebieden wordt opgemaakt.

Over het empirisch gehalte van de gereconstrueerde voorlichtingstheorie kan het volgende worden opgemerkt.

Vooropgesteld moet worden dat het om een voorlichtingscampagne gaat die op twee punten een hoog streefniveau heeft. Het gaat om beslissingen van een zeer heterogene doelgroep die bestaat uit managersondernemers en vertegenwoordigers van IMK's, tot en met opinieleiders uit werknemerskringen. Voorts betreft het een complex doel dat op langere termijn kan worden bereikt (een mentaliteits- en gedragsverandering). Hiermee wil niet gezegd zijn dat het daarom zinloos is om voorlichting te geven, maar wel dienen de verwachtingen niet te hoog te worden gesteld. Zelfs wanneer gestreefd wordt naar een concreet doel zoals beïnvloeding van keuzegedrag, dan nog moet informatie of voorlichting diverse tussenstadia met bijbehorende barrières doorlopen. De kans dat individuen alle stappen alléén op grond van voorlichting zullen doorlopen, lijkt in deze campagne alleen al door de wisselende randvoorwaarden (per branche, per bedrijf, per ondernemer) klein te zijn (vgl. McGuire, 1981:51-52). Eén door ons geïnterviewde deskundige stelde dan ook dat de campagne intensief en langdurig moet zijn, wil zij succes hebben. De juistheid hiervan wordt overigens weer door andere ondervraagden tegengesproken. Zolang de ketens tussen de genoemde stadia theoretisch en empirisch niet zijn ingevuld, kan men niet 'ongestraft' van de ene fase naar de andere extrapoleren.

Een empirische beproeving van alle problematische vragen is in het kader van dit artikel niet mogelijk (geïnteresseerden worden verwezen naar het onderzoekrapport). Als voorbeelden zullen slechts de tweede en derde vraag worden geëvalueerd.

De tweede vraag die het overtuigen van ondernemers door middel van voorlichting betreft, leidt ons naar de literatuur over 'persuasion research'. Uit deze literatuur blijkt dat het verwerken van informatie door iemand c.q. het overtuigen van iemand meer vereist, dan alleen maar iemands aandacht winnen. Zo wordt er onderscheid gemaakt tussen de 'centrale' en de 'perifere route' (Cacioppo et al., 1986). De centrale route heeft betrekking op attitude-veranderingsprocessen via zorgvuldige overweging van relevante elementen uit de boodschap, terwijl de perifere route betrekking heeft op attitudeveranderingsprocessen als gevolg van min of meer eenvoudige vingerwijzingen als: de geloofwaardigheid van de bron of het aantal (in plaats

van de kwaliteit) van de argumenten. Omdat de relatie tussen attitude en gedragsveranderingen sterker is wanneer informatie via de centrale route wordt verwerkt, ligt het voor de hand om de aanwijzingen die hiervoor nodig zijn, niet te veronachtzamen. Het lijkt echter aannemelijk dat, vooral ondernemers van kleinere bedrijven, die over het algemeen weinig tijd en geld hebben en ook niet over aparte krachten beschikken om met het onderwerp bezig te zijn (vgl. Van de Vall et al., 1983; Van den Tillaart et al., 1981), informatie hoofdzakelijk zullen ontvangen tijdens ad hoc ontmoetingen. Wanneer er géén gerichte stimuli zijn voor ondernemers om op intensievere wijze aan de slag te gaan met de voor- en nadelen van bepaalde keuzen voor hun bedrijf, dan zullen de meesten deze voor- en nadelen niet verwerken. Onze conclusie luidt derhalve, dat overtuigen niet lukt met uitsluitend voorlichting, maar voorlichting wel een noodzakelijke voorwaarde is om iemand te kunnen overtuigen. Een andere noodzakelijke voorwaarde is dat er duidelijke redenen (stimuli) moeten bestaan voor ondernemers om zich meer in de merites van kwaliteitszorg te verdiepen, waardoor ze overtuigd zouden kunnen raken.

De derde vraag over de onderbouwing van de inhoud van een boodschap met presentaties van meningen of uitspraken van deskundigen, collega's of IMK's sluit hierbij nauw aan. Onderzoek laat zien dat in plaats van deskundigen, juist met de doelgroep vergelijkbare functionarissen ('peers') belangrijk zijn (Brock, 1965, gecit. door McGuire, 1981:46). Dit wordt bevestigd door uitlatingen van respondenten die aangeven dat de mening van de KLM- of Philips-directies over kwaliteitszorg voor managers in het midden- en kleinbedrijf volstrekt irrelevant is. Dit geldt des te sterker wanneer het om algemeen gestelde boodschappen gaat, zonder concrete suggesties die aansluiten bij de praktijk van hun bedrijfsvoering. Voorbeelden spreken kennelijk alleen aan wanneer men de eigen situatie herkent. Daarvan is tot nog toe nog onvoldoende sprake in het voorlichtingsmateriaal. Wel zouden de in een bepaalde branche 'actieve' bedrijven als voorbeeld kunnen dienen voor niet-actieven, gesteld dat ze uit concurrentieoverwegingen concrete voorbeelden uit de praktijk zouden willen voorleggen aan potentiële concurrenten. Uit onderzoek naar het verschijnsel 'windfall profit' (Rogers, 1983), blijkt dat de kans dat dit zal gebeuren, tamelijk klein is. Immers, door als voorbeeld te gaan functioneren, kunnen actieve bedrijven hun positie als 'fore-runner' op de markt kwijt raken.

Ten aanzien van vergelijkingen met 'peers', lijkt de theorie over sociale oriëntatie van belang. Vermunt (1981: 6) verstaat onder dit begrip "het inwinnen van informatie, het waarderen van informatie door zich te voegen naar en/of zich af te zetten tegen relevante anderen, en het verwerken van

informatie met het doel een grotere beheersing van de sociale (en fysieke) omgeving te verkrijgen". Wheeler en Koestner (1984: 269-270) zijn van mening, dat mensen zich pas met anderen vergelijken als men de zin ervan inziet, als het resultaten oplevert of wanneer het haalbaar is op grond van een schatting van de eigen positie, situatie en mogelijkheden. Ook dit wijst op het nut van concrete gegevens over aanpak en gevolgen, kosten en opbrengsten van kwaliteitszorgmaatregelen in een bedrijf.

Conclusies

Het blijkt mogelijk om op grond van beschikbaar schriftelijk materiaal en een aantal interviews, met behulp van methode-regels de voorlichtingstheorie van een campagne op te sporen, te ordenen en (deels) te evalueren.

Het reconstrueren en evalueren van voorlichtingstheorieën is relevant voor zowel wetenschapsbeoefenaars als 'voorlichters'. Deze activiteiten kunnen aan de eindfase, tijdens maar ook aan het begin van een bepaalde voorlichtingscampagne worden uitgevoerd. Wanneer gekozen wordt voor een reconstructie en toetsing 'vooraf' van voorlichtingstheorieën, dan is de kans kleiner dat er schriftelijk materiaal bestaat voor de analyse en zal het onderzoek zich meer moeten richten op de veronderstelling van bij voorlichting betrokken functionarissen. Door voorlichtingstheorieën te vergelijken met beproefde sociaal-wetenschappelijke, communicatie- en gedragstheorieën, worden onderzoekers als het ware gedwongen om multidisciplinair bezig te zijn. Verder maakt dit type onderzoek het mogelijk om 'received wisdoms' te ontmaskeren. Deze functie is al op velerlei toepassingsgebieden aangetoond, zowel op individueel als op collectief niveau. Ook voor de voorlichtingspraktijk zijn ze echter van groot belang. Reconstructie van de vaak impliciete voorlichtingsveronderstellingen vergemakkelijkt ten eerste de discussie erover. Voorts levert een dergelijke exercitie het fundament voor een sterkte-zwakke analyse van voorlichtingscampagnes. Ten derde kan worden bepaald in hoeverre er sprake is van onderbenutting van onderzoekresultaten ter onderbouwing van voorlichtingsbeleid. Tenslotte geeft een gereconstrueerde voorlichtingstheorie meer inzicht in mogelijke verklaringen voor succes of falen van voorlichtingsactiviteiten. De interpretatie van bevindingen van een evaluatie wordt erdoor vergemakkelijkt.

Noten

- 1 De hypothesen kunnen oorzakelijk worden geformuleerd (als A, dan B of naarmate A, des te meer B).
- 2 Voor de meer uitgewerkte weergave van de betreffende voorlichtingscampagne, de gebruikte methodiek, de voorlichtingstheorie en de evaluatie wordt verwezen naar het onderzoekrapport.

LITERATUUR

Argyris, C. and D.A. Schön. *Theory in practice: increasing professional effectiveness*. San Francisco, (Jossey Bass), 1976.

- Bemelmans-Videc, M.L. en R. Hoppe. "Creatieve Professionals en beleidsvorming". *Beleid en Maatschappij*, 1986, 6, 297-312.
- Berne, E. *Games people play*. New York (Grove Press), 1967.
- Bogue, D. "Policy implications of theory and research on motivation and induced behavior change for fertility and family planning". *Paper A.I.D. Asian Population Officers Conference*, Honolulu, 1974.
- Bougon, M.G. "Uncovering cognitive maps". In: Morgan, G. (ed.). *Beyond method*, Beverly Hills, London. (Sage), 1983; 173-187.
- Brief, A. and H.K. Downey. "Cognitive and organisational structures: a conceptual analysis of implicit organisation theory". In: *Human Relations*, 36 (1983); 1063-1090.
- Cacioppo, J.T., R.E. Petty, Ch.F. Kao en R. Rodriguez. "Central and peripheral routes to persuasion: an individual difference perspective". *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (1986), nr. 5; 1032-1043.
- Cuilenburg, J.J. van. *Overheidsvoorlichting in overvloed*. Amsterdam, VU, 1983.
- Fisher, F. *Politics, values and public policy: The problem of methodology*. Boulder, 1980.
- Gageldonk, A. van. "Manipuleerbare variabelen en beleidsonderzoek: een aanzet tot begripsverheldering en probleemanalyse". In: Vall, M. van de, en F.L. Leeuw (red.) *Sociaal Beleidsonderzoek*, Den Haag (VUGA), 1987: 179-190.
- Hoogerwerf, A. "Van overheidsvoorlichting naar informatiebeleid." In: Katus, J. en L.C. Beets (red.). *Actuele vraagstukken van de overheidsvoorlichting*. Muiderberg, (Coutinho), 1985; 35-47.
- Hoogerwerf, A. "Beleid berust op veronderstellingen: de beleidstheorie" *Acta Politica*, 19 (1984) 4; 493-533.
- Kalk, E. De ont-demokratisering van het openbaar bestuur. In: Katus, J. en L.C. Beets (red.). *Actuele vraagstukken van de overheidsvoorlichting*. Muiderberg (Coutinho), 1985; 127-145.
- Katus, J. en L.C. Beets (red.). *Actuele vraagstukken van de overheidsvoorlichting*. Muiderberg (Coutinho), 1985.
- Kok, G.J. "Commentaar bij het theorieverslag 'Informatie behoeften, informatiezoekgedrag, moeilijke doelgroepen' van IVA-Tilburg". In: Oorschot, W.J.H. van en G.A.W.H. Heyne. *Wegen voor voorlichtingskundig publieksonderzoek*. Tilburg (IVA); 1986 p. 35-38.
- Kraan-Jetten, A. "Reconstructie en evaluatie van beleidstheorieën". *Beleid en Maatschappij*, 13 (1986) 4; 186-197.
- Leeuw, F.L. *Bevolkingsbeleid en reproductief gedrag, een studie naar theorieën over gedrag die aan beleid ten grondslag liggen*. Den Haag (VUGA), 1983 (Diss.).
- Leeuw, F.L. "Beleidstheoretisch onderzoek toen en thans". *Beleid en Maatschappij*, 13 (1986) 1; 27-40.
- Leeuw, F.L. "Reconstructie en evaluatie van normatieve en causale veronderstellingen die aan overheidsvoorlichting als instrument van beleid ten grondslag liggen: resultaten uit een recent onderzoek". *Paper*, Politicogenetmaal, Workshop Beleidstheorieën, Amersfoort, 1987.
- Leeuw, F.L., A. van Gageldonk en P.J. Dekker. *Overheidsvoorlichting en voorlichtingstheorieën: reconstructie en evaluatie van theorieën die aan voorlichtingscampagnes als instrument van overheidsbeleid ten grondslag liggen. Methodiekontwikkeling en case-studies*. Leiden (LISBON), 1987.
- Mason, R.O. and I.I. Mitroff, *Challenging Strategic Planning Assumptions*. New York (Riley), 1981.
- McGuire, W.J. "Theoretical foundations of campaigns". In: Rice, R.E. and W.J. Paisley (eds.). *Public Communication Campaigns*, Beverly Hills/London, (Sage), 1981. Ch. 2.
- Meegeren, P. van en C.M.J. van Woerkum. *De strategische besluitvorming in de natuur- en milieuvorlichting*. Een vooronderzoek. Wageningen/Den Haag (LHW/RVD), 1985.
- Miedema, S. *Kennen en handelen: bijdragen aan het theorie-praktijkdebat in de opvoedingswetenschap*. Leuven, Amersfoort (ACCO), 1986. (Diss.).
- Opp, K.D. *Methodologie der Sozialwissenschaften*. Reinbeck bei Hamburg, 1976.
- Riel, C.B.M. van. *Overheidsvoorlichting en intermediaire kaders*. Delft (Eburon), 1986. (Diss.).
- Rogers, E.M. *Diffusion of innovations*. London (Mac Millan), 1983 (3rd).
- Shank, R. en R. Abelson. *Scripts, Plans, Goals and Understanding: an inquiry into human*

- knowledge structures*. Hillsdale, Nw. Jersey (Lawrence Erlbaum), 1977.
- Shrivastava, P. "Knowledge systems for strategic decision-making". *Journal of Applied Behavioral Sciences*, 21 (1985); 95-107.
- Tillaart, H.J.M. van den, H.C. van der Hoeven, F.W. van Uxem en J.M. van Westerlaak. *Zelfstandig ondernemen. Onderzoek naar de problemen en mogelijkheden van het zelfstandig ondernemerschap in het midden- en kleinbedrijf*. Nijmegen (ITS/EIM), 1981.
- Toulmin, S. *The uses of argument*. Cambridge, 1958.
- Toulmin, S, R. Rieke and A. Janik. *An introduction to reasoning*. New York (McMillan), 1979.
- Vall, M. van de. *Sociaal beleidsonderzoek. Een professioneel paradigma*. Alphen aan den Rijn (Samsom), 1980.
- Vall, M. van de. "De waardencontext van sociaal beleidsonderzoek: een theoretisch model". In: Vall, M. van de en F.L. Leeuw (red.) *Sociaal beleidsonderzoek: ontwikkeling en differentiatie*. Den Haag (VUGA), 1987.
- Vall, M. van de, N. Schoemaker, C. Meus en M. Smit. *Overdracht van informatie aan kleine en middelgrote industriële ondernemingen (KMI)*, Leiden (LISBON), 1983.
- Vermunt, R. *Sociale Oriëntatie. Theorievorming en Onderzoek*. Leiden, 1981. (Diss.).
- Werkgroep Heroverwegingen (Interdepartementale Werkgroep Heroverweging Voorlichting Rijksoverheid). *Rapport Werkgroep Heroverweging Voorlichting Rijksoverheid*. Den Haag, 1984.
- Wheeler, L. and R. Koestner. "Performance evaluation". *Journal of Experimental and Social Psychology*, 20 (1984); 263-271.
- Woerkum, C.M.J. van. *Voorlichtingskunde en massacommunicatie. Het werkplan van de massamediale voorlichting*. Wageningen (L.H.W.), 1982. (Diss.).
- Wouden, R. van der "Beleidsvorming en ideologie. Over Lakatos, beleidstheorie en onbetaald werken". In: Hoppe, R. (red.) *Trends in beleidsvormingstheorie en ontwerpleer*. Amsterdam, VUA, 1985.
- Zaltman, G., K. Lemasters en M. Heffring. *Theory construction in marketing*. New York (Wiley & Sons), 1982.
- Zaltman, G. "Theory in use among change agents". In: Seidman, E. (ed.). *Handbook of social intervention*. Beverly Hills (Sage), 1983.

ABSTRACT, v. Gageldonk, Leeuw & Dekker, Analysis of assumptions underlying public information-campaigns: methodological aspects and results from a casestudy, Massacommunicatie, 1987/2, p. 175-191

Appropriate and effective public information-campaigns are strived after in different ways. One of the paths to pursue this goal consists of a reconstruction and evaluation of social and behavioral assumptions underlying choices and decisions concerning campaign development and implementation. These reconstructed assumptions together are defined as the 'campaign-theory'. The more intense these campaign-theories are evaluated, the more probable the effectivity of the campaigns is. In this article some rules-of-thumb are presented to detect and reconstruct these 'theories'. Also, results are presented from an attempt to evaluate one particular campaign-theory.

The authors point to advantages of their approach to social research in general as well as to the modelling and implementation of governmental information policy.

Boekbesprekingen

MEDIA IN NEDERLAND and INFORMATIE IN NEDERLAND. Jo Bardoel and Jan Bierhoff, eds. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1987. ISBN 90 01 05133-2/90 01 05132-4, £ 39,50 each.

Although the gestation period was abnormally long, some 1½ years between submission of copy and publication, the revised version of *Media in Nederland* and *Informatie in Nederland* had reached the 'better bookstores' by June of this year. The original volumes, published by Van Genneep in 1981, had gone through two major printings (and a third limited printing to satisfy demand for the books until revisions were completed). For this new version, Wolters-Noordhoff took on the publishing task; Van Genneep, for various reasons, chose to distance itself from the project.

This new edition is distinctly different from the original Van Genneep volumes. The layout, paper quality, and diversity of illustrations have been improved considerably. The volumes now have much more the appearance of textbooks as opposed to inexpensive pocketbooks.

The content has also undergone major overhaul. Chapters in the first edition on Hilversum 3, film, and the book have been dropped; chapters on video and regional radio have been merged; new chapters have been added on the new media, media policy, and telecommunications; themes from original chapters on broadcasting and press development, television programming and journalism as a profession have remained – but substantially revised.

The chapters in *Media in Nederland* are arranged in three sections: broadcasting, press, and new media; those in *Informatie in Nederland* in sections on policy, theory, and praxis. Sometimes inclusion of particular chapters in these sections seems arbitrary. Uta Meier's

contribution on the female image and the media, in the theory section for example, is of a totally different order than Manschot's chapter on media effects and Peters' chapter on semiology. Nor is it clear why Ed Hollander's chapter on small scale media merits inclusion in the new media section.

These matters aside, there is no reason to doubt that the Wolters-Noordhoff volumes will enjoy as much success as the older Van Genneep edition. They will become, as with the first version, 'bibles' for generations of students of journalism and professionally oriented schools, and the main reflective source on the media for a sizeable portion of the general public.

The material in the two volumes is too diverse for critical consideration as a whole. For this reason extra attention is given to but a single topic – the new media as portrayed in the chapter by Fred Kappetijn.

McQuail once observed that writing on the new media is like preparing copy for yesterday's newspaper; it is outdated before reaching the reader's doorstep. Some of the material in Kappetijn's chapter suffers this condition. He guessed incorrectly, for example, what regulations would be incorporated in the media law regarding cabletext services. The services do not have to be provided for a fee to cable subscribers as was originally stated in the experimental regulations. This is a minor detail, of course; of more substance is why newspaper publishers are becoming involved in such large numbers (at present there are more than 35 'kabelkranten' on cable systems in the country). Kappetijn unfortunately does not

entertain this question. The answer is not, in any event, to be found in his remark that commercial success largely depends on removal of government regulation regarding subscription to the services. The regulation has been removed and the services are far from achieving financial success. The reason for newspaper publisher's involvement in this admittedly limited audiovisual cable television service has to do with anticipation of the coming of commercial local broadcasting, and interest on the part of these publishers in being involved in this potentially lucrative development.

Another incorrect guess by Kappetijn was the projected start of the videotex system Ditzitel, developed by his former employer VNU. Ditzitel was planned to begin operation in Amsterdam in September 1986 as Kappetijn states, but was postponed. Early this year VNU held a press conference to announce that the company could not say for certain when the tele-information service would begin. The most current estimate is that a limited pilot project of 250 subscribers *may* commence in September 1987 with possible full-scale operation by May 1988. If the Board of Directors of VNU has its way, however, the service will by then have been sold to the highest bidder.

These, again, are relatively minor details for which Kappetijn cannot be held responsible. A more fundamental question, however, is what strategies are developed and followed by a traditional major publisher when entering the arena of electronic media. Kappetijn, as former director of VNU's data base services division, was in a position to provide insight into the underlying motivations of publishers' strategies, but that he did not do. We, as outsiders, can only speculate, and a plausible rationale is one similar to that guiding newspaper publishers and their involvement with cabletext services: a defensive reaction intended to maintain

their market position, as opposed to creative development and implementation of a new cable service.

Kappetijn poses a number of questions in his chapter review: "Is er wel een potentiële consumentenmarkt voor tele-informatiediensten?", "In hoeverre is techniek de doorslaggevende factor?", "Hoe kunnen wij onderzoeken waar, wanneer, welke consument geïnteresseerd is in welke vorm van elektronische informatieverschaffing?" Later, he condenses these concerns into a single question: "De vraag waar alles om draait is dan: Is de consument wel geïnteresseerd in tele-informatiediensten". These are, of course, important questions – but primarily from a commercial marketing standpoint. Another question – unasked by Kappetijn in this piece – is even more pressing when examined from a societal perspective: how should tele-information services be developed so as to benefit large segments of society? There is admittedly overlap in the concerns evident in these questions, but the point of departure is critically different: in one case private interest dominates, in the other that of the public. "What is good for General Motors is good for the country" may have been an appropriate addage in another economic era and in another country, but it would be disastrous in this time and place to substitute 'VNU' for 'General Motors' in such a phrase.

Media in Nederland and *Informatie in Nederland* provide, obviously, more than an examination of videotex and cabletext services. The internationalization and commercialization of television is the theme of the Belgian journalist Johan Op de Beeck. He understandably examines these developments on an world-wide scale, but unfortunately does not relate them specifically to the Dutch media context. Nor, in this chapter and in others where satellite television is mentioned, is the rise and fall of Europa-tv considered. Given the

significant role played by Dutch institutions in this enterprise the omission is surprising.

This having been said, every student of Dutch media should carefully read these volumes. They offer unquestionably the most compact – and thorough – overview of media developments available about this country.

Still, serious students will make – will have to make – considerable reference to additional literature, some of which is noted in the lists accompanying each chapter, to adequately appreciate the richness and complexity of media and information in the Netherlands.

Nick Jankowski

W.J. Noort, L.W. Huberts, L. Rademaker, PROTEST EN PRESSIE. EEN SYSTEMATISCHE ANALYSE VAN COLLECTIEVE ACTIE, 1987, Assen, Van Gorcum, 153 p.

De structuur van het boek van Van Noort, Huberts en Rademaker over *Protest en pressie* wordt, zoals de auteurs zelf toegeven, in sterke mate bepaald door de op dit ogenblik onder onderzoekers van collectieve actie populaire 'resource mobilization approach' – in het boek en ook hier verder tot rma afgekort. Het is dan ook opvallend dat hun bespreking van deze theorie wel zeer summier blijft. Daarvoor kan men bijvoorbeeld beter het artikel van Abma in de bundel *Moderne bewegingen* onder redactie van O. Schreuder (1985, Zeist, Kerkebosch) er op na slaan. Kort gezegd zet de rma zich af tegen benaderingen waarin de nadruk ligt op sociale problemen als verklaringsgrond voor het ontstaan van collectieve actie. Er bestaan immers altijd veel meer problemen dan actie- en pressiegroepen of sterker nog: barre omstandigheden geven vaak geen aanleiding tot collectief verzet, terwijl verbetering van de omstandigheden daar dikwijls wel toe leidt. Doorslaggevend is volgens de rma daarom dat 'managers' van bewegingen en pressiegroepen hulpmiddelen bijeenbrengen en op efficiënte wijze aanwenden om een bepaald probleem op de politieke agenda te krijgen.

In het boek wordt via deze benadering een analyseschema gepresenteerd,

waarvan vervolgens – na een historisch en een theoretisch hoofdstuk – de verschillende elementen in aparte hoofdstukken behandeld worden (de schrijvers hebben daarbij tot op de alinea hun auteursrecht vastgelegd): wat zijn de hulpmiddelen, welke kunnen worden benut – daarbij wordt apart ingegaan op de relaties met de gezagsdragers, de media en het publiek – en wat is de invloed ervan op het overheidsbeleid? Dit zijn ongetwijfeld de interessantste hoofdstukken. Hierbij worden niet enkel vele analytische onderscheiden aangebracht, die de lezer – zowel de wetenschappelijke onderzoeker, de belanstellende leek als de potentiële 'entrepreneur' in het sociaal-politieke veld – van nut kunnen zijn. Bovendien worden telkens allerhande resultaten uit vele binnenlandse en buitenlandse onderzoeken naar voren gebracht.

Het probleem zit echter in het theoretisch model. De auteurs erkennen weliswaar enkele belangrijke tekortkomingen ervan en integreren daarom bijvoorbeeld ook meer culturele aspecten zoals waarden en ideologieën, waarvoor in de oorspronkelijke rma niet veel aandacht was. Toch blijven ze hierbij steken in het meso-niveau dat de benadering kenmerkt. De belangrijkste uitzondering hierop vormen de interes-

sante opmerkingen van Van Noort in het begin van het boek over de verschillen tussen vormen van collectieve actie in moderne, democratische samenlevingen en deze in andere, vroeger of elders. Mills opmerkingen in *De sociologische visie* dat de socioloog als doel een volledig begrip van de sociale structuren die in de loop van de wereldgeschiedenis ontstaan zijn voor ogen moet staan, lijken hier nog wat na te zinderen.

Verder in het boek heeft Van Noort het nog even over actiemodes en Huberts over het belang van de algemene maatschappelijke context, maar de koppeling aan politieke en economische conjuncturen en meer structurele veranderingsprocessen in de maatschappij blijft sterk onder de maat. Rademaker noemt fundamentele maatschappelijke processen in zijn kort overzicht van een vijftal theoretische modellen bij de 'new social movements approach', maar concludeert dat het bijzonder moeilijk is empirisch de brug te slaan tussen het macro-niveau van de brede sociaal-culturele veranderingen en het meso-niveau van de sociale bewegingen. In zijn historisch overzicht van sociale bewegingen na de oorlog doet hij daartoe dan ook nauwelijks een poging.

De relatie met het macro-niveau is echter onontbeerlijk. Hoe komt het dat 'resource managers' er in een periode er wel in slagen grote publieksgroepen te mobiliseren en in een andere niet? Hoe komt het dat op een bepaald ogenblik vrij inefficiënte organisatoren een gehoor verwerven en efficiënte niet? Hoe komt het dat in een periode de politieke cultuur van bewegingen er meer op gericht is de maatschappij als geheel te beschouwen en in een andere meer op sectorale of zelfs individuele verbetering is gericht? (De door Rademaker een voorbeeld van een descriptieve verhandeling genoemde historiek die Joop Roebroek en ikzelf van de *Nieu-*

we sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland (1983, Antwerpen, Lesoïl) na 1965 hebben opgesteld blijft dan ook de enige poging om verschillende politieke culturen in de bewegingen in verschillende periodes te onderscheiden en te verklaren). Ook de politieke structuur is verder zeer belangrijk, zoals onder meer blijkt uit Florizoones onderzoek naar het internationaal erg uiteenlopend succes van *De groenen* (1985, Antwerpen, Kluwer).

Dit punt illustreert overigens hoe het boek af en toe op twee benen hinkt. De rma heeft misschien als voordeel dat het een goed uitgangspunt biedt om de materiaalverzameling te structureren (zoals gesteld wordt op p. 69), van een *theoretisch* model moet men echter meer kunnen verwachten en daarom moet deze benadering nog verder gerelativeerd worden dan in het boek al gebeurt. Daar staat tegenover dat de aantrekkelijke kanten van het model op het (meso)-niveau waar het het meest relevant is, onvoldoende uit de verf komen. Een ander voorbeeld is dat er geopteerd wordt voor een ruimere benadering dan enkel de nieuwe sociale bewegingen, terwijl in de behandeling van deze bewegingen wel overmatig aanwezig zijn en de historiek na 1960 daaraan zelfs uitsluitend gewijd is. In de toelichting van de strategie van het contesteren – de gezagsdrager schade trachtten te berokkenen – is bijvoorbeeld wel sprake van bezettingen en blokkades, maar niet van stakingen.

De arbeidersbeweging blijft overigens in sterke mate onderbelicht. Men hoeft toch geen marxist of thatcheriaan te zijn om bijvoorbeeld in te zien dat de relatie van deze beweging tot de andere, als mede- of als tegenstander, voor deze laatste van bijzonder belang is. Hier overweegt impliciet het pluralistische uitgangspunt dat op de overheid na alle maatschappelijke actoren een zelfde gewicht hebben. Misschien in het verlengde hiervan wordt bij de op-

somming van de hulpmiddelen strategisch deskundigheid eenzijdig vertaald in organisatie-vermogen. Daardoor krijgt de vaardigheid om in een bepaalde politieke situatie de juiste mobiliserende thema's en eisen naar voren te schuiven niet de noodzakelijke aandacht.

Door dit alles is *Protest en pressie* een

J.H.J. van den Heuvel, H. Daalder, J.C.H. Blom, A.C. Zijdeveld en R. Witte, EEN VRIJ ZINNIGE VERHOUDING; de VPRO en Nederland 1926-1986, Ambo, Baarn 1986 (ISBN 90 263 0811 6).

De VPRO, zestig jaar buitenbeentje in omroepland in 1986, heeft een gedenkboek laten verschijnen, dat een bespreking waard is, omdat het meer biedt dan hetgeen onder die aanduiding pleegt te worden aangeboden. J.H.J. van den Heuvel kenschetst de bundel, waaraan vijf auteurs hebben bijgedragen, in zijn inleiding als een 'poging tot culturele cartografie', een poging tot beschrijving van de culturele kant van de omroep: wat richtte ze aan in onze samenleving. Overigens richten drie van de vijf auteurs hun aandacht met name op het wedervaren van de VPRO in de afgelopen zestig jaar.

H. Daalder schetst in zijn bijdrage over 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)' in een helder overzicht van de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen sedert 1926 de achtergrond en omgeving waarin de VPRO zich heeft ontwikkeld.

J.C.H. Blom beschrijft in 'Het geloof van de radio op Vrijdagavond'; aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968' de geschiedenis van de V.P.R.O. (met de puntjes). De titel, ontleend aan de vaste uitzendavond van de VPRO, typeert hetgeen de VPRO pretendeerde te zijn: een gemeente (in religieuze zin) in de omroep. Haars ondanks werd de PRO een zuiltje, hoewel zuilvorming

erg ongelijkmatig boek. Interessante passages wisselen met relatief zwakke. Bepaalde analyseschema's brengen de lezer ongetwijfeld verder, maar terzelfdertijd blijven belangrijke aspecten onderbelicht en worden nieuwe versluierungen ingebouwd.

Dany Jacobs

strijdig was met de vrijzinnig protestantse onwil een leven in eigen kring op te bouwen. Maar de VPRO bleef wel een bijzondere zuil, van het begin af aan strevend naar een nationale omroep waarin verschillende geestelijke stromingen en andere groepen zelfstandig hun geluid konden laten horen. Dat bleef zij ook na de oorlog, al werd de VPRO toen – van bijzondere tot algemene omroep geworden – sterker geïntegreerd in het gereconstrueerde bestel.

In de VPRO bleven de vrijzinnig protestanten aanvankelijk de dienst uitmaken, maar na 1960 werd bewust meer ruimte voor andersdenkenden gecreëerd. Dat leidde uiteindelijk in 1968 tot een machtsovername door deze laatsten.

Betekende dit nu een breuk met het verleden of past ook dit gebeuren in de continue ontwikkelingslijn van de vrijzinnig-protestantse omroep? Blom heeft de indruk dat de continuïteitstheorie niet houdbaar is, omdat "de verschillen tussen de 'oude V.P.R.O.' en de 'nieuwe VPRO' de overeenkomsten verre overheersen".

A.C. Zijdeveld echter komt, zich basierend op 'een inhoudsanalyse van VPRO-programma's', in "Vrij zinnig eigenzinnig; de cultuur en traditie van de VPRO" tot een geheel andere conclusie. Hoe stevig de inhoudsanalytische

basis voor die conclusie is blijft al te onduidelijk, maar in elk geval bevindt hij zich ermee in het gezelschap van onder anderen Jan Blokker, die bij een eerder jubileum en wederom bij de aanbidding van het hier besproken boek getuigd heeft van zijn geloof in de continue doorwerking van de vrijzinnige zuurdesem in de VPRO. Zo er al gesproken zou kunnen worden van een crisis in de VPRO, aldus Zijdeveld, dan dient deze niet in 1968 maar in het heden te worden gesitueerd. De vrijzinnigheid is langzamerhand uitgegroeid tot orthodoxie, de vernieuwing is tot traditie verworden en het experiment is vastgeroest tot trend. Verbetenheid en grimmigheid, zoals bij de makers van 'Gouden Bergen', hebben de blijmoedigheid van weleer vervangen en dat is een ontwikkeling die als laatste consequentie de zelfvernietiging heeft. R. Witte behandelt in 'De VPRO passeert de evenaar: uitgangspunten van de koloniale omroep 1927-1941' een wat verwaarloosd hoofdstuk uit de Nederlandse omroepgeschiedenis, waarin de VPRO een interessante rol heeft gespeeld. Initiatiefnemer van de op Indië gerichte omroep was de N.V. Philips Radio, maar vanuit het moederlandse bestel werd, met name door NCRV en KRO, al meteen gepoogd de omroep op Indië en in Indië volgens dezelfde beginselen in te richten als de Nederlandse. Uiteindelijk hebben voor de oorlog alleen de KRO en de VPRO daadwerkelijk gebruik gemaakt van de mogelijkheden tot werelduitzending. De VPRO deed dat niet vanuit een behoefte tot het bedrijven van zending onder niet-christelijke groepen, maar richtte zich allereerst op de Europese kringen in de koloniale wereld. Ook op het terrein van de wereldomroep beijverde de VPRO zich voor het totstandbrengen van een nationale omroepstructuur.

J.H.J. van den Heuvel tenslotte behan-

delt in zijn bijdrage 'Gij zult geen aanstoot geven; overheidsingrijpen in programma's van radio en televisie na de Tweede Wereldoorlog' een thema dat in een boek gewijd aan de VPRO niet misstaat. Programma's van de VPRO immers hebben meermalen tot een fronsen der wenkbrauwen (of meer) geleid bij de hoeders van de veiligheid van de staat, de openbare orde en de goede zeden. Van den Heuvel poogt in zijn artikel te achterhalen op basis van welke argumenten, overwegingen en oogmerken de overheid binnen het kader van de vrijheid van meningsuiting in het programmabeleid van de omroeporganisaties daadwerkelijk heeft ingegrepen. De geschiedenis leert dat die overheid zich daartoe nogal eens heeft laten verleiden, maar ook dat die neiging tot ingrijpen is verminderd. De tuchtbevoegdheid inzake de veiligheid van de staat, de openbare orde en de goede zeden verdweden tien jaar geleden uit de omroepwetgeving en de grondwet bepaalt sedert 1983 dat er geen voorafgaand toezicht is op de inhoud van een radio- of televisieuitzending.

Het ging de auteurs van 'Een vrij zinnige verhouding', aldus Van den Heuvel in zijn Verantwoording, om meer dan het schrijven van institutionele geschiedenis, het ging om de culturele kant van de omroep: wat richtte ze aan in onze samenleving. Die pretentie wordt – uiteraard – niet helemaal waar gemaakt. Dat neemt niet weg dat de bundel als bijdrage aan de 'culturele cartografie' en toch ook, en niet in het minst, door hetgeen in verschillende artikelen aan de mediageschiedschrijving (ook de institutionele) wordt bijgedragen, veel waardering verdient.

Jan Wieten

Jensen. K.B. MAKING SENSE OF THE NEWS. Towards a Theory and an Empirical Model of Reception for the Study of Mass Communication. Aarhus, Denmark: Aarhus University Press, 1986.

When most of us think of audience research we almost automatically imagine survey research such as that produced by major research bureaus and by research departments of broadcasting organizations. Exceptions to this spontaneous identifications are few and include the work of Lull (1982) in researching American families and television use, Morley (1980) in his study of British television viewers, and Liebes and Katz (1986) in their analysis of perceptions of Dallas by different ethnic viewers. Another exception has been recently published, and it provides us with an impressive standard for theoretical and methodological sophistication in qualitative audience research. This work, *Making Sense of the News*, written by Klaus Bruhn Jensen, is the author's 'habilitation', defended late last year at Aarhus University in Denmark.

The underlying intention of the study is "the desire to learn specifically how viewers, process and use the genre of television news" (p. 17). This intent requires, argues Jensen, application of qualitative methodology, in particular in-depth interviews. The data collected is treated with what is termed 'reception analysis', procedures culled from several disciplines: literary studies, oral history and interpretative sociology. Compactly described, "reception analysis focuses on the process of interaction between audience and media and on the relatively importance of that process for circulation of meaning in society" (p. 81).

Although important qualitative research has been conducted in the field of communication, such as Epstein's *News from Nowhere* (1973) and Gans' *Deciding What's News* (1979), these and other studies lack the methodological rigor often associ-

ated – and expected – from scientific work. We as readers can sometimes only guess at how data are collected and analyzed. This is, of course, one of the notorious aspects of qualitative research – a lack of systematic methodological rigor. Jensen's work provides – perhaps for the first time in the field of mass communication research – an explicit exposition of data collection procedures and a wealth of citation material substantiating conclusions drawn. And, as is common practice with good survey research, the data from Jensen's work – both the audio tapes and the typed transcripts of the interviews – are available from the University of Aarhus for secondary analysis.

Since presentation of the findings spans three chapters, it is not only impossible but also inappropriate to attempt to assess this material in such a limited review as this. A few points, however, should be noted to suggest the flavor of the findings. "The news is," concludes Jensen, "first and foremost, conceived of (by the respondents) as an account of a particular social and political order, which allows the viewers to generally keep up and stay aware, . . . (p. 255).

Regarding the social implications of the news, "the results support the general assumption of reception analysis that media messages are relatively open structures which allow for a variety of interpretations of the content, as a social forum and as a political point of reference" (p. 286). Consequences this finding may have for theoretical perspectives, such as uses and gratifications, are commented upon.

One difficulty with the undertaking is that the author attempts to satisfy several objectives within a single volume. Jensen not only provides

more than a hundred pages of critical discussion of relevant literature and another hundred-odd pages of presentation and analysis of the interview texts, but he also attempts in the last chapter to lay the groundwork for a political action program to transform news services. As stated at the beginning of the work his intent is to provide insights which may be useful in political and pedagogical contexts. The elements of this action program, no more than sketched in the final chapter, are nevertheless promising. The aim being to "challenge the hegemony of the prevailing forms of social communication" (p. 304), Jensen proposes what he calls the 'ABC of communication rights'. The 'A' stands for access – the right to impart and receive information; the 'B' is for balance in programming to include viewpoints of the traditionally unorganized and unrepresented in society; and the 'C' refers to critical comprehension – the receiver's

right to reflect on both form and content of social information. Development of these three elements for satisfactory fulfillment of the political action objective of the research project is what is least developed in the volume.

That having been said, the virtues of the volume remain standing: thorough review of the literature relevant to news as a form of social communication; systematic presentation of findings; a wealth of citations from the in-depth interviews; and – not of minor value – clear, inviting prose. The book is highly recommended for both scholars and students intrigued by how viewers make use of the news, and who also are searching for a more comprehensive methodological approach than survey research has to offer in examining these matters.

Nick Jankowski

Mededelingen

SOMMATIE 88: 13, 14 en 15 april 1988.

SOMMATIE 88 zal het tiende congres van de Stichting Onderzoek Massacommunicatie (*SOM*) in een reeks zijn, en zal een internationaal karakter hebben. Het werkhema luidt "De toekomst in de achteruitkijkspiegel". In het kader van dit thema zijn vooraanstaande wetenschappers opnieuw uitgenodigd om een terugblik te doen op de ontwikkelingen van de laatste 10-15 jaar en met name op de vraag of zij er vandaag nog zo over denken als toen (op een na hebben allen eerder als spreker op een der Sommaties opgetreden). Wat zijn de lessen voor de toekomst die uit de terugblik te halen zijn?

Inmiddels hebben de volgende sprekers hun medewerking toegezegd:

– PROF. DR. KARL ERIK ROSENGREN
University of Lund
Department of Sociology
Lund, Sweden

– PROF. ULRICH SAXER

Publizistisches Seminar der Universität Zürich
Zürich, Schweiz

– PROF. DR. JAMES D. HALLORAN

University of Leicester
Centre for Mass Communication Research
Leicester, England

– DR. ROBERT WHITE

Centre for the Study of Communication and Culture
London, England

– PROF. KLAUS SCHÖNBACH

School of Journalism
University of Music and Theater
Hannover, B.R.D.

– PROF. MAXWELL MCCOMBS

The University of Texas at Austin
Department of Journalism
Austin, U.S.A.

– PROF. GEORGE GERBNER

The Annenberg School of Communications
University of Pennsylvania
Philadelphia, U.S.A.

– PROF. EVERETT M. ROGERS

Associate Dean for Doctoral Studies
Annenberg School of Communications
University of Southern California
Los Angeles, U.S.A.

– PROF. DR. W. SCHULZ

Lehrstuhl für Kommunikations- und Politikwissenschaft
Universität Erlangen-Nürnberg
Nürnberg, B.R.D.

– PROF. DR. GERHARD MALETZKE

Stuttgart, B.R.D.

– PROF. PH. TICHENOR

University of Minnesota

School of Journalism and Mass Communication

Minneapolis, U.S.A.

– DR. IR. K. TEER

Oud-directeur van het Natuurkundig Laboratorium van Philips, lid van de W.R.R.

SOMMATIE zal 13, 14 en 15 april 1988 plaats vinden in 'De Koningshof' te Veldhoven. De prijs voor dit driedaags congres bedraagt incl. logies en verblijfkosten f 795,- (VSOM leden f 745,-).

Voor nadere informatie en vooraanmelding kan men zich wenden tot het secretariaat van de SOM,

Neuhuyskade 40

Postbus 90730

2509 LS 's-GRAVENHAGE

Tel.: 070 - 180 180

Ook tijdens de komende *SOMMATIE* bestaat de gelegenheid tijdens parallelsessies nieuwe ontwikkelingen te presenteren en ter discussie te stellen. Nadere informatie hieromtrent volgt.

Gegevens over de auteurs

Drs. J.W.J. Beentjens is als wetenschappelijk assistent verbonden aan de Sectie Kind en Media van de Subfaculteit Opvoedkunde van de RU Leiden.

Dr. H. van den Berg is als universitair docent verbonden aan de Vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal Wetenschappelijk onderzoek van de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Drs. F. Crone is als docent verbonden aan de Subfaculteit Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij werkt aan een proefschrift over de structuur en inhoud van de internationale fotoberichtgeving. Daarnaast werkt hij als free lance journalist.

Dhr. P.J. Dekker is als assistent-onderzoeker verbonden aan het Leids Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek (LISBON) en studeert medio 1987 af in de sociologie der niet-westerse samenlevingen.

Drs. A. van Gageldonk (socioloog) is als onderzoeker verbonden aan het LISBON.

Dr. F.L. Leeuw is hoofd van de sectie beleidsonderzoek van het LISBON.

Drs. P. van Meegeren is werkzaam bij de Vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwwuniversiteit Wageningen.

Dr. C.G. van der Veer is als universitair docent verbonden aan de Vakgroep Methoden en Technieken en tevens aan de sectie communicatiewetenschap van de Vakgroep Politicologie van de VU te Amsterdam.

Dr. T.H.A. van der Voort is als universitair hoofddocent verbonden aan de Sectie Kind en Media van de Subfaculteit Opvoedkunde van de Rijksuniversiteit Leiden.

Dr. C.M.J. van Woerkum is verbonden aan de vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwwuniversiteit te Wageningen.

MASSACOMMUNICATIE 2, 1987 contents:

HANS BEENTJES & TOM VAN DER VOORT

The effects of television on children's reading behavior: a review of research, **PAGE 107**

HARRY VAN DEN BERG & CEES VAN DER VEER

On the functions of musical discours in television documentaries, **PAGE 135**

PUK VAN MEEGEREN & CEES VAN WOERKUM

Where words are failing; the importance and functions of grafical design, **PAGE 156**

FRANS CRONE

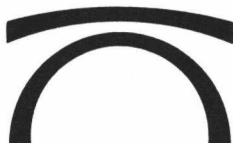
The end of a period, **PAGE 166**

ANDRÉ VAN GAGELDONK, FRANS LEEUW & PIETER DEKKER

Analysis of assumptions underlying public information-campaigns: methodological aspects and results from a casestudy, **PAGE 175**

BOOKREVIEWS, PAGE 192

PACO

Postacademisch Onderwijs
Communicatie en Informatie

Het najaarsprogramma van het Postacademisch Onderwijs Communicatie en Informatie is bekend.

De volgende cursussen zijn gepland:

- INFORMATIEVE TEKSTEN REDIGEREN.
- BEOORDELEN VAN TEKSTKWALITEIT.
- ARGUMENTEREN.
- VOORLICHTING EN P.R. VANUIT EEN MARKETING BENADERING. INSTRUMENTEN VOOR OVERHEID EN NON-PROFIT ORGANISATIES.
- AUDIOVISUELE MIDDELEN ALS METHODE BIJ VOORLICHTING AAN GROTE GROEPEN.
- VOORLICHTING EN VERANDERING.
- BOODSCHAP EN ONTVANGER. HET ONTWERPEN VAN CAMPAGNES IN VOORLICHTING, P.R. EN RECLAME, GELET OP DE EFFECTEN.
- INFORMATIEVOORZIENING VOOR BESTUUR EN BELEID.
- EXTERNE ADVISEURS IN COMMUNICATIE-CAMPAGNES.
- SCHRIJVEN VAN SOFTWARE-HANDLEIDINGEN.
- PUBLIC RELATIONS EN VOORLICHTING IN EUROPA.
- (OVERHEIDS-)-VOORLICHTING OP LOCAAL NIVEAU.

Voor informatie over inhoud, docenten, plaats, tijd en kosten verwijzen wij naar de folder van het PACO. U kunt deze aanvragen bij: PACO, postbus 325, 2300 AH Leiden. Telefoon 071-278027/273285.

Administratie en druk

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten aan dit adres.

Abonnementen

Gewoon abonnement	: f 78,75
Abonnement buitenland:	f 99,75
Studentenabonnement	: f 60,—
Los nummer	: f 15,—
Dubbel nummer	: f 30,—

Advertenties

prijzen: 1/1 pag. f 300,—; 1/2 pag. f 165,—; drukspiegel 12,9 x 19 cm, korting bij herhaalde plaatsing.